

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ "Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника"

Михайло Белей

**ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ АГРЕСІЇ ТА ЇЇ
ВПЛИВ НА ДЕВІАНТНУ ПОВЕДІНКУ ПІДЛІТКІВ**

Методичні рекомендації для студентів спеціальностей
"Практична психологія в галузі освіти"

Івано-Франківськ
2019

ЗМІСТ

УДК 159.9

Белей М.Д.

Психологічна сутність агресії та її вплив на девіантну поведінку підлітків: методичні рекомендації для студентів спеціальностей "Практична психологія в галузі освіти"/ М.Д. Белей – Івано-Франківськ: Приватний підприємець Бойчук А.Б., 2019. – 102 с.

Згідно даних багатьох науковців, що працюють у сфері "Практичної психології в галузі освіти", а також фахових шкільних психологів, найбільше проблем в області реалізації навчально-виховних задач сучасної школи виникає через незнання педагогами і батьками психологічних особливостей дітей, а також різноманітних чинників котрі призводять до поглиблення дистанції між дорослим і дитиною. Особливе місце у цьому багатоголосі виникаючих труднощів належить дітям підліткового віку і, зокрема, так званим "важким підліткам". Ми своїми рекомендаціями хотіли висвітлити найбільш типові проблеми, які пов'язані з виникненням та поглибленням дитячої агресивності, позаяк невміння чи професійна нездатність розпізнати динаміку цього явища може спричинити різноманітні девіації і аж включно до серйозних особистісних деформацій. Окрім теоретичних питань нами подано цілу низку методів діагностики, що, на наше глибоке переконання, є найбільш доречні при визначенні індикаторів агресивної поведінки дитини.

Сподіваємось, що наші професійні поради допоможуть уважному читачеві віднайти для себе найбільш ефективні засоби для розв'язання наявних проблем. Також ми розраховуємо на те, що методичні рекомендації сприятимуть процесу покращення професійної підготовки фахівців з практичної психології в галузі освіти.

Рецензенти:

Федик О.В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та клінічної психології

Когутяк Н.М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології та психології розвитку

*Рекомендовано до друку кафедрою загальної та клінічної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
протокол № 2 від 18 вересня 2019 року*

Вступ	5-6
I. Поняття агресії та агресивності в психології:	6-11
I.1. Психологічна сутність агресії та її вплив на виникнення поведінкових девіацій	6-8
I.2. Причини виникнення агресії та особливості агресивних проявів у підлітковому віці	9-13
I.3. Агресивність як інтегральна властивість особистості	13-16
I.4. Вікові та соціально-психологічні чинники агресивності індивіда	16-20
I.5. Структурно-видові особливості агресивної поведінки	20-23
I.6. Характеристика основних факторів агресивної поведінки підлітків	23-42
II. Методики діагностики агресивності у дітей та підлітків	43-96
Діагностика комунікативної толерантності (В.В. Бойко)	43-47
Опитувальник для визначення індексу емпатійності (А.Меграбян, Н.Епштейн)	47-50
Експрес-діагностика емпатії	50-54
Опитувальник агресії Басса-Даркі	54-60
Особистісна агресивність і конфліктність	61-65
Скорочений варіант опитувальника Басса-Даркі	65-67
Тест вимірювання агресії Б. Басса і Р. Даркі (адаптований Л.Г. Почебут)	67-70
Опитувальник ауто- і гетероагресії	70-71
Діагностика схильності до агресивної поведінки (А. Ассінгер)	72-74
Особистісна агресивність і конфліктність (Є.П. Ільїн, П.А.Ковалев)	75-79
Методика на виявлення стриманості – нестриманості і типу агресивної поведінки	79-82
Самооцінка рівня агресивності і латентного екстремізму В.В. Бойко	82-86

Опитувальник "Міні-мульти"	86-87
Опитувальник діагностики насилля і булінгу в школі	88-93
Діагностика ворожості за шкалою Кука-Медлей	93-96
Проективний (малюнковий) тест намалюй "Неіснуючу тварину"	96
Список використаних та рекомендованих джерел	97-102

ВСТУП

З середини минулого століття ведуться активні дослідження причин агресивної поведінки підлітків. Особливої актуальності ця проблема набуває в даний час. Зростання агресивних тенденцій в підлітковому середовищі відображає одну з найгостріших соціальних проблем нашого суспільства – стійке і навіть різке зростання молодіжної злочинності.

Багато вчених (Благута Р.І., Гаркавець С.О., Кочемировська О.О., Павлик О.М. та ін.) б'ють тривогу, вказуючи на це, а також на "несприятливі характеристики та тенденції підліткової злочинності: а) підліткова злочинність молодшає, кримінальна активність 14-15 річних зростає більш швидкими темпами, ніж 16-17 річних; б) злочинність неповнолітніх, у своїй більшості, набуває рівня групової злочинності – майже 65% злочинів здійснюються групою осіб; в) засвоєння неповнолітніми порівняно нових видів злочинів, а саме: викрадення людей, вимагання, комп'ютерні злочини" [36, с.1]. За кількістю зареєстрованих протиправних діянь неповнолітні правопорушники знаходяться на другому місці після найбільш криміногенної групи 18-25-літніх. [38, с.7]. Більше ніж 60% дорослих засуджених, які брали участь у дослідженні Гаркавець С.О., почали свою кримінальну діяльність у підлітковому віці [18, с.11].

Слід зазначити, що серед усього різноманіття асоціальних протиправних дій особливо турбує факт збільшення кількості злочинів проти особистості, що тягнуть за собою важкі тілесні ушкодження. Почастішали випадки групових бійок підлітків, що носять запеклий характер. За дещо застарілими даними [Аналітична довідка ДДУПВП, Київ, 2005] чисельність підлітків, яких утримують у закладах кримінально-виправної системи України, збільшилася більше ніж у 2 рази. У даний момент в Україні існує 11 виправно-трудова колоній, у яких знаходяться близько 3000 неповнолітніх. Аналогічна ситуація спостерігається на теренах інших країн пострадянського простору, особливо тих, що перебувають в стані перманентної кризи.

Разом з тим, спостереження і висновки, зроблені науковцями і тими людьми, хто працює у сфері соціально-правового захисту людини, вказують не лише про низьку ефективність боротьби з криміналізацією молодіжного середовища, а й низький рівень профілактики цього явища. Можна абсолютно категорично стверджувати: в наш час злочинність неповнолітніх набула небезпечно-загрозливих форм, що свідчить про глибокі провали в державній соціальній політиці та виховній роботі з молоддю.

Попри усвідомлення актуальності і всієї складності проблеми, на жаль на сьогоднішній день науковці і практики так і не спромоглися запропонувати швидкі та надійні способи й методи виходу з цієї складної ситуації, оскільки проблема комплексна, породжена дією багатьох чинників, які до того ж носять різнорівневий характер, а отже по-різному впливають на підростаючу особистість.

I. Поняття агресії та агресивності в психології

I.1. Психологічна сутність агресії та її вплив на виникнення поведінкових девіацій

Зіткнення дитини зі світом інших дітей та світом дорослих й найрізноманітнішими явищами життя далеко не завжди проходить безболісно, а отже часто призводить до руйнації багатьох уявлень, налаштувань, зміни бажань і звичок, недовіри до інших. На зміну одним почуттям приходять інші, які можуть носити і патологічний характер. В такому випадку у дитини можуть формуватися погляди, ворожі щодо інших. Така дитина вважає агресивну поведінку прийнятною, вона не має в своєму поведінковому "арсеналі" іншого, позитивного досвіду.

Дослідники підліткової злочинності відзначають, що її причини слід шукати не лише у різного роду психічних аномаліях, неадекватних реакціях, підвищеній схильності до афектних реакцій та ригідної поведінки (генетичні чинники), а й у неблагополучному макросередовищі (соціально-економічна криза, різке розшарування суспільства, морально-правовий нігілізм, усунення державницьких органів від виконання своїх обов'язків, спрямованих на захист і надання допомоги громадянам і як наслідок їх відособлення та відчуження від держави); мікросередовищі, а саме неблагополуччям сімейного виховання, педагогічною занедбаністю, невихованістю, малокультурністю і т. і.

Якщо взяти до уваги вплив макрорівневих чинників, то стає зрозумілим вся складність ситуації, в якій опиняється людина. Адже дестабілізація економіки, спад виробництва, зниження життєвого рівня в країні, руйнування старої системи цінностей і стереотипів, що регулювали відносини особи з суспільством, – все це хворобливо переживається населенням, відображаючись на його соціальному самопочутті. Соціальні кризові процеси, що відбуваються в наш час, негативно впливають на психологію людей, породжуючи тривожність і напруженість, озлобленість, жорстокість і насильство.

Статистика свідчить про зростання показників девіантної поведінки серед осіб різних соціальних і демографічних груп. Особливо важко в цей період підліткам. Тривожним симптомом є зростання кількості неповнолітніх з девіантною поведінкою, яка репрезентована в різноманітних асоціальних діях (алкоголізм, наркоманія, порушення громадського порядку, хуліганство, вандалізм тощо). У ставленні до дорослих сучасні діти (підлітки) стали значно частіше проявляти демонстративну та визиваючу поведінку, крайніх форм набули прояви різних форм жорстокості й агресивності.

Перші прояви девіантної поведінки – прогули, бійки, дрібне хуліганство, зухвала поведінка в суспільстві тощо. Це період, коли "ступінь зіпсованості ... ще недостатньо висока. Але негативний вплив мікросередовища – найближчого оточення, життєвих негараздів, власних помилок і неправильних вчинків – все це протягом більш-менш тривалого часу призводять до накопичення змін в особистості і як наслідок призводять, нарешті, до скоєння злочину" [21, с. 127].

Своєчасно не піддані осуду та виправленню "легкі" форми асоціальних проявів закріплюються у відповідні стереотипи, формують асоціальний стиль поведінки, який при відповідних умовах може перерости у стійкий антисоціальний. Заперечення базових соціальних цінностей – така першопричина соціально-дезадаптованих форм поведінки. "Соціальна адаптованість особистості, її девіантна поведінка пов'язані з ослабленням соціального контролю, потуранням. Зовнішні умови, що допускають можливість систематичної неконтрольованої поведінки, переходять у внутрішню нездатність до самообмеження" [23, с.42]. Безумовно, така ситуація призводить до максимального негативного результату, якщо відбувається на ранній стадії формування особистості, зокрема в підлітковому віці.

I.2. Причини виникнення агресії та особливості агресивних проявів у підлітковому віці

Проблема агресії та агресивності вже довгий час є однією з центральних психолого-педагогічних проблем. Все частіше доводиться стикатися з явищами ігнорування суспільних норм і агресивною поведінкою дітей. Хоча явища дитячої агресивності і не мають масового характеру, але миритися з такими проявами суспільство не повинно.

Слово агресія здавна існує в європейських мовах (лат. "*aggressio*" – нападати), однак, зміст цього терміну (як це часто буває з плином часу і з науково-побутовими переосмисленнями та перемаркуваннями) суттєвим чином змінився. Так, до початку ХІХ століття агресивним вважалося будь-яке активна поведінка (як доброзичлива, так і ворожа). Пізніше, значення цього слова змінилося, стало більш вузьким.

У побуті термін "агресія" має надзвичайно широку змістову представленість, однак, здебільшого, його використовують для позначення різноманітних насильницьких та загарбницьких дій. Агресія і агресори завжди оцінюються різко негативно і їх, в основному, пов'язують з проявом культу грубої сили та шкідливої поведінки. У понятті "агресія" об'єднуються різні за формою і результатами акти поведінки – від злих жартів, пліток, ворожих фантазій – до бандитизму і вбивств. У підлітковому віці нерідко зустрічаються форми насильницької поведінки, що визначаються в термінах "задерикуватість", "войовничість", "озлобленість", "жорстокість".

З станом агресивності близько межує стан ворожості. Ворожість – більш вузький за спрямованістю стан, котрий завжди пов'язаний з певним об'єктом. Часто ворожість і агресивність поєднуються, але нерідко люди можуть знаходитися у ворожих відносинах, проте ніякої агресивності не виявляють. Буває і агресивність без ворожості, коли кривдять людей, до яких ніяких ворожих почуттів не плекають.

У психолого-педагогічній літературі можна зустріти багато визначень агресії. Зокрема, під агресією розуміють:

- високий рівень активності, прагнення до самоствердження (Л.Бендер);
- як вроджену реакцію людини для "захисту займаної території" (К.Лоренц);
- як налаштування на домінування (панування) (Т.Моррісон);
- як реакцію особистості на ворожу людині навколишню дійсність (К.Хорні, Е.Фромм);
- реакцію, внаслідок якої інший організм отримує больові стимули; як акт руйнування чи атаки, тобто дій, які шкодять іншій особі або об'єкту. Людська агресивність є поведінкова реакція, що характеризується проявом сили з метою завдати шкоди або збитків особистості чи суспільству (Delgado H.);
- фізичну дію або загрозу такої дії з боку якоїсь особини, які зменшують свободу або генетичну пристосованість іншої особини (Р.Уілсон).

А.Басс дає наступне визначення агресії: агресія – це будь-яка поведінка, що містить загрозу або завдає шкоду іншим. Деякі автори відзначають, що для того щоб ті чи інші дії були кваліфіковані як агресія, вони повинні включати в себе намір образи чи власне образу, а не просто призводити до таких наслідків.

У зарубіжній психології агресію, в якій би формі вона не виявлялася, розглядають як поведінку, спрямовану на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті (А. Бандура, Л. Берковіц, Р. Берон, Дж.Доллард, Н. Зільман, К. Лоренц, Н. Міллер, Д. Річардсон, З. Фрейд та ін.).

Дослідники радянської доби і сучасні російські науковці розглядають агресію як результат певної поведінки, що має негативні правові, моральні емоційні аспекти. Агресивність є властивістю людини, а стан агресії визначає її емоційну сторону (А.А. Реан, Н.Д. Левітов, Л.М. Семенюк, В.А. Аверін, В.П. Зінченко, Б.Г. Мещеряков, Т.Г. Румянцева та ін.).

Є.В. Змановській називає агресією будь-яку тенденцію (прагнення), що виявляється в реальній поведінці або навіть у фантазуванні, з метою підкорення собі інших чи домінування над ними. Подібне визначення агресії виключає цілу низку доволі частих агресивних проявів, зокрема, таких як аутоагресія, агресію, спрямовану на неживі предмети тощо.

Незважаючи на відмінності у визначенні поняття агресії у різних авторів, ідея заподіяння шкоди (збитків) іншому суб'єкту визнається всіма науковцями. Як зазначає А.А. Реан, вчинити шкоду (збиток) людині можна і шляхом заподіяння шкоди будь-якому неживому об'єкту, від стану якого залежить фізичне або психологічне благополуччя людини [50, с.38].

Разом з тим, попри величезний масив визначень агресії, що пропонує нам сучасна психологія, все-таки жодне з них не може вважатись вичерпним і загальноживим. При чому, однією з головних проблем у визначенні агресії, – на думку Л. Берковіца, – є те, що в англійській мові цей термін має на увазі велику різноманітність дій. Тому, коли люди характеризують когось як агресивного, вони можуть сказати, що він ображає інших, або що він часто недружелюбний, або ж що він, будучи досить сильним, намагається робити все по-своєму чи прагне наполегливо відстоювати свої переконання, або, можливо, без страху кидається у вир невирішених проблем.

Таким чином, при вивченні агресивної поведінки людини ми відразу ж стикаємося з серйозною і суперечливою задачею: як знайти виразне, всеохоплююче і придатне визначення основного поняття.

На сьогоднішній день існує три варіанти визначень, котрі доволі повно репрезентують його суть. Перше належить одному з найбільш відомих сучасних дослідників цього явища – А. Бассу, який вбачає у ньому *будь-яку поведінку, що містить загрозу або завдає шкоду іншим*.

Не менш вагомими аргументами у тлумаченні змісту цього поняття є наступне положення: для того, щоб ті чи інші дії могли бути кваліфіковані як агресія, вони *повинні включати в себе намір образи чи зневаги, а не просто призводити до таких наслідків*.

I, нарешті, третя точка зору, висловлена Н. Зільманом, обмежує вживання терміну агресія *спробою нанесення іншим тілесних чи фізичних ушкоджень*.

Незважаючи на значні розбіжності щодо визначень агресії, багато фахівців в області соціальних наук схилиються до думки, що найбільш вдало і смісно його зміст розкривається у другому визначенні, оскільки саме в ньому представлено як категорію наміру, так і актуальне заподіяння образи чи шкоди іншим.

Отже, в своєму подальшому викладі теоретичного матеріалу, а також в інтерпретації суті поняття агресії ми керуватимемось саме таким змістом:

Агресія – це будь-яка форма поведінки, котра спрямована (націлена) на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного ставлення.

На перший погляд, це визначення здається простим і зрозумілим, особливо в контексті буденної свідомості. Однак, при більш уважному його вивченні виявляється, що такий його зміст включає в себе деякі особливості, що вимагають значно глибшого аналізу. Зокрема, з розуміння того, що агресія передбачає заподіяння шкоди чи образи жертві, зовсім не означає, що об'єкту агресії обов'язково наносяться тілесні ушкодження. Агресія має місце, якщо результатом дій є будь-які негативні наслідки. Тобто, окрім образ дією, такі прояви, як виставлення будь-кого в невідгідному світлі, очорнення або публічне насміхання, позбавлення чогось необхідного і навіть відмова в любові і ніжності можуть за певних обставин бути названі агресивними.

З огляду на те, що прояви агресії у людей не лише вічні, а й різноманітні, вельми корисною при їх вивченні видається порада щодо обмеження подібної поведінки концептуальними рамками, репрезентованими трьома наступними шкалами (А. Басса): *фізична – вербальна, активна – пасивна і пряма – непряма*.

На думку науковця, усе різноманіття агресивних дій можна описати на підставі їх комбінацій, що дає змогу отримати вісім можливих категорій, котрі охоплюють більшість агресивних дій.

Наприклад, такі дії, як стрілянина, нанесення ударів холодною зброєю чи побиття, при яких одна людина здійснює фізичне насильство над іншою, можуть бути класифіковані як фізичні, активні і прямі. З іншого боку, поширення чуток або зневажливі висловлювання поза очі можна охарактеризувати як вербальні, активні й непрямі.

Таким чином, агресія, в якій би формі вона не виявлялася, завжди пов'язана з поведінкою, спрямованою на заподіяння збитків або шкоди іншій живій істоті, яка не хоче (або протривить, протидіє) такого поводження з собою. Дане комплексне визначення включає в себе наступні окремі положення:

1) агресія обов'язково виявляється в навмисному, цілеспрямованому нанесенні (заподіянні) шкоди жертві;

2) в якості агресії може розглядатися тільки така поведінка, в якій простежується намір заподіяння збитків або шкоди живим організмам;

3) об'єкт агресії (жертва) повинна характеризуватись актуальною мотивацією щодо уникнення подібного з собою поводження.

І.3. Агресивність як інтегральна властивість особистості

У психологічній літературі часто змішують поняття агресії та агресивності, хоча вони зовсім не є синонімічними. Якщо агресія – це певні дії, поведінка, то агресивність – це властивість особистості. Необхідність розрізнення цих понять відзначається в останні роки багатьма авторами. Головне, не заблукати в трьох соснах і розуміти, яке співвідношення між ними.

Під агресивністю розуміють властивість, якість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, здебільшого в області суб'єктно-суб'єктних стосунків. Ймовірно, деструктивний компонент людської активності є необхідним у творчій діяльності, оскільки потреби індивідуального розвитку з неминучістю формують в

людях здатність до усунення й руйнування перешкод, подолання того, що протидіє цьому процесу.

Агресивність характеризується не лише якісними, а й кількісними показниками. Як і будь-яка властивість, вона має різний ступінь вираженості: від майже повної відсутності до її найвищих проявів. Кожна особистість повинна мати певний ступінь агресивності, позаяк її відсутність призводить до пасивності, залежності, конформності тощо. Водночас, надмірний її розвиток здатен визначати всю сутність особистості, що може стати причиною її конфліктності, нездатності до свідомої кооперації і т.п.

Сама по собі агресивність не робить суб'єкта свідомо небезпечним, оскільки, з одного боку, існуючий зв'язок між агресивністю і агресією не є жорстким, а, з іншого, сам акт агресії може не приймати свідомо небезпечних і несхвалюваних форм. У життєвській свідомості агресивність є синонімом "злонавмисної активності". Однак сама по собі деструктивна поведінка "злонавмисністю" не володіє, такою її робить мотив діяльності, а саме ті цінності, заради досягнення і володіння якими активність розгортається. Зовнішні практичні дії можуть бути подібні, але їхні мотиваційні компоненти прямо протилежні.

При визначенні агресивності більш підходить слово "схильність". Агресивність – це властивість особистості, що виражається в схильності (налаштуванні, установці) людини вирішувати виникаючі проблеми агресивними способами: в разі нестачі чогось – забрати, в разі емоційної напруги (злості, гніву) – розрядитись за допомогою лайки, удару, ламання речей і т. п.

Агресивність можна розглядати як інтегральну властивість особистості, що включає в себе наступальність (напористість), непоступливість, мстивість, нетерпимість до думки інших. Мстивість – це схильність людини до помсти, тобто до агресії у відповідь на заподіяне зло. За даними Нгуен Кі Тіонга, мстивість більше виражена у осіб, схильних до авторитарного стилю керівництва.

Наступальність (напористість) – прагнення нав'язати свою волю, підпорядкувати.

Непоступливість – незговірливість, небажання поступатися в суперечці, бажання наполягти на своєму.

Нетерпимість до думки інших – небажання враховувати інші точки зору, відмінні від своїх власних; прояв авторитарності при прийнятті рішень.

Безкомпромісність – небажання йти на взаємні поступки, що призводить до виникнення конфліктної ситуації.

Іншою інтегральною властивістю особистості, що "підживлює" агресивність і сприяє ворожій агресивній поведінці є конфліктність, котра включає в себе запальність, образливість і підозрілість.

Запальність – схильність до роздраження, гарячкуватість. Одним з проявів запальності є гнівливість, яку Ч. Спілбергер виділив як стійку емоційну рису людини, котра має кілька важливих характеристик. Зокрема, не зважаючи на те, що *гнівлива людина схильна сприймати широкий спектр ситуацій як провокацію*, саму якість (гнівливість) слід розглядати як *рису темпераменту, яка може проявлятися і без зв'язку з провокуючою ситуацією*. І, нарешті, діапазон прояву гнівливості надзвичайно широкий: *від середньо-вираженого роздратування або досади – аж до люті і сказу*. Експериментально доведено, що рівень гніву у чоловіків є вищим, ніж у жінок (Eckhard et al., 1995).

Образливість визначається легкістю виникнення емоції образи. У гордих, марнославних, самолюбивих людей відзначається свого роду гіперестезія (підвищена чутливість) усвідомлення власної гідності, тому вони розцінюють самі звичайні слова, сказані на їхню адресу, як образливі. Окрема людина може бути особливо чутливою до будь-яких сторін чи аспектів власного "Я", з якими вона зазвичай пов'язує найбільшу ущемленість власної гідності. Коли хтось торкається цих сторін, то надзвичайно важко (практично неможливо) уникнути бурхливого зворотного афекту.

Підозрілість – недовірливість до слів і вчинків інших людей.

Впродовж тривалих наукових досліджень різні автори довели наявність достовірного зв'язку між показником інтегральної агресивності і показником інтегральної конфліктності. Однак цей зв'язок у боягузливих менш тісний, ніж у небоязких. Це свідчить, що висока конфліктність може і не приводити до агресивної поведінки у боягузливих людей або викликати радше непряму агресію, ніж пряму. Незважаючи на те що у високоагресивних суб'єктів майже всі конфліктні властивості виражені значно сильніше, ніж у низькоагресивних, їх вплив на загальну агресивність різний. Найбільший внесок в агресивну поведінку вносять запальність і образливість (Ковалев П.А., 1996 [25]). Не випадково Л.І. Белозерова [9] виявила у важких підлітків переважання таких особистісних особливостей, як образливість (74%), впертість (68%), запальність (34%), войовничість (33%).

У той же час агресивність і конфліктність – не тотожні властивості особистості. Про це свідчить той факт, що конфліктність більше виражена у жінок, а агресивність – у чоловіків (Афіногенова С.В., 2007) [5].

1.4. Вікові та соціально-психологічні чинники агресивності індивіда

Серед психологічних особливостей, що провокують агресивну поведінку, зазвичай виділяють недостатній розвиток інтелекту та комунікативних навичок, знижений рівень саморегуляції, нерозвиненість ігрової діяльності, знижену самооцінку, порушення в стосунках з однолітками (Берон Р., Річардсон Д., 2000). Агресивність пов'язана з такою рисою характеру, як імпульсивність (Coccaro et al., 1993; Carli, 1991).

Однак, Г.Р. Хузеева і Е.О. Смирнова виявили, що агресивні дошкільнята мало відрізнялися від своїх неагресивних однолітків за більшістю вивчених психологічних показників [63, с. 5-14]. Більш того, вони вважають, що головні проблеми агресивних дітей лежать в сфері

стосунків з однолітками, а не в особливостях їх особистості (там же). Всі агресивних дітей об'єднує одна загальна властивість – неухважність до інших дітей, нездатність бачити і розуміти іншого. Всі вони демонстрували низький інтерес до однолітка та виявляли неадекватні реакції на успіхи іншого (зловтішались при його неуспіху і протестували проти його досягнень), а також проявляли нездатність безкорисливо поділитися або допомогти іншому. Подібний тип відносин виявився не пов'язаним ні з рівнем розвитку гри, ні з самооцінкою, ні з реальним положенням дитини в групі однолітків. Автори висловлюють припущення, що в основі такого ставлення до інших лежить особлива будова самосвідомості дитини, а саме фіксованість на собі і внутрішня ізоляція від інших. Інша дитина виступає для них як конкурент, як перешкода, яку потрібно усунути. При чому, таке ставлення ніяк не можна було пояснити нестачею комунікативних навичок (багато агресивних дітей в ряді випадків демонстрували цілком адекватні способи спілкування). Г.Р. Хузеева і Е.О. Смирнова вважають, що це ставлення відображає особливий склад особистості, її спрямованість, яка породжує специфічне сприйняття іншого як ворога.

Також ці автори разом з О.І. Шляхтіною показали інвертовану залежність рівня агресивності від соціального статусу підлітків. Найбільш високий її рівень спостерігається у лідерів та "знехтуваних". У першому випадку агресивність поведінки викликається бажанням захистити або зміцнити своє лідерство, а в другому – незадоволеністю своїм становищем.

П.А. Ковалев [25] виявив зв'язок агресивності з схильністю до лідерства. Так, серед лідерів 48% становили особи з рівнем агресивності вище середнього і 33% – із середнім рівнем. Однак у 19% лідерів рівень агресивності був нижче середнього.

Г.П. Ярмоленко [64], використовуючи опитувальник Кеттелла, встановила у студентів зв'язок високої агресивності з екстернальним локусом контролю, жорсткістю, зниженим самоконтролем, радикалізмом, емоційною нестійкістю, тривогою, товариськістю,

соціальною сміливістю і домінантністю. При взаємодії з іншими людьми агресивні дотримуються стилю "Суперництво". Вони скептичні, схильні до лідерства, незалежні і прямолінійні в міжособистісних стосунках. Адаптаційний потенціал у них занижений.

Високоагресивні суб'єкти, що мають високу ворожість, прагнуть до набуття знань, у них виражена творча спрямованість, їх особливістю є також дискретне сприйняття свого життєвого шляху. Ті, хто мають низьку ворожість виявляють здатність жити теперішнім, тобто переживати теперішній момент свого життя у всій його повноті, а не як фатальний наслідок минулого або підготовку до майбутнього "справжнього життя".

М.А. Суха і О.А. Уточкіна [55, с. 122-124] вивчали зв'язок агресивності з різними сторонами самосвідомості. Ними встановлено, що самовпевненість і самосимпатія підвищують гетероагресію, але знижують аутоагресію. Чим менше людина картає і звинувачує себе, тим менше вона здатна управляти своєю фізичною гетероагресією. Чим більший інтерес людина проявляє до себе, тим менше у неї виражена аутоагресія.

Існує ціла низка досліджень, в яких розкриваються вікові та гендерні особливості розвитку агресивності індивіда. Так, в дослідженнях Г.Р. Хузеєвої і Е.О. Смирнової [63], які проводились на дітях дошкільного віку було переконливо доведено, що форми агресії істотно розрізняються за частотою використання видів агресії. Пояснюється це тим, що в основі дитячої агресивності може лежати різна мотиваційна спрямованість: в першому випадку – спонтанна демонстрація себе (для залучення уваги однолітків); у другому – досягнення своїх практичних цілей (найчастіше – отримати бажаний предмет), в третьому – пригнічення і приниження іншого (агресія як самоціль). У всіх групах переважає пряма фізична агресія, проте найбільш часто дана форма зустрічається в третій групі, де на неї припадає половина всіх агресивних актів дітей.

Е.Г. Шестакова (2009) виявила, що негативній агресії сприяють такі особливості особистості, як екстраверсія, домінантність, нахабство,

безсердечність. О.П. Гіндін (2008) виявив зв'язок агресивності з такими особистісними якостями, як афективна лабільність (емотивний тип) і загальмованість (дистимічний тип).

Пренткі (Prentky, 1987) виділив характерні для агресивних осіб особливості біографії, особистості і поведінки. До них зокрема належать: тісний емоціональний зв'язок з матір'ю при одночасному нехтуванні її особистістю; почуття страху перед батьком; нездатність до встановлення тривалих чуттєвих зв'язків; відділення сексуальної сфери від чуттєвої; сексуальний егоцентризм; агресивна форма сексуальних контактів, проміскуїтет (сексуальна нерозбірливість). Попри описані нами наукові результати, котрі були отримані різними авторами, залишається незрозумілим, які саме з цих особливостей в найбільшій мірі впливають на агресивність.

Не менш вагомими аргументами серед науковців представлені у теоріях, котрі вбачають тісний зв'язок між агресією і фрустрацією (К. Бютнер, Дж. Доллард, Ж. Дуб, Є. Ільїн, Н. Міллер, А. Реан та ін.). Так, за визначенням Є.П. Ільїна, **агресивність** – це властивість особистості, яка означає схильність до агресивного реагування при виникненні фруструючої і конфліктної ситуації. **Агресивна дія** – це прояв агресивності, як ситуативної реакції. Якщо ж агресивні дії періодично повторюються, то в цьому випадку слід говорити про агресивну поведінку. **Агресія** ж – це поведінка людини в конфліктних та фруструючих ситуаціях (Ільїн Є.П.).

За визначенням А.А. Реана, **агресивність** – це готовність суб'єкта до агресивних дій щодо іншої особи та здатність сприймати й інтерпретувати поведінку іншого відповідним чином. Агресивність як особистісна риса входить до групи таких якостей, як ворожість, образливість, недобррозичливість і т.п. У зв'язку з цим А.А. Реан виділяє потенційно **агресивне сприйняття** і потенційно **агресивну інтерпретацію** як стійку особистісну особливість світосприйняття і світорозуміння [49].

Ціла низка американських дослідників відзначають, що для судження про агресивність акту необхідно знати його мотиви і те, які

переживання він викликає у суб'єкта. Близьку точку зору знаходимо у Алфімової М.В. і Трубникова В.І. [4, с. 112-121], які відзначають, що агресія часто асоціюється з негативними емоціями, мотивами і навіть з негативними налаштуваннями. Всі ці фактори відіграють важливу роль у поведінці, але їх наявність не є необхідною умовою для агресивних дій. Агресія може розгортатися як у стані цілковитої холоднокривності, так і надзвичайного емоційного збудження. Також зовсім не обов'язково щоб агресори ненавиділи тих, на кого спрямовані їхні дії. Багато людей заподіюють страждання тим, до яких ставляться радше позитивно, ніж негативно [4]. Агресія має місце лише тоді, коли в результаті суб'єктних дій виникають які-небудь негативні наслідки.

Однак, і тут не все так однозначно, оскільки далеко не всі дослідники цього явища говорять про негативні наслідки агресивної поведінки. Наприклад, В. Клайн вважає, що в агресивності є певні здорові риси, які просто необхідні для активного життя. Це такі як наполегливість, ініціатива, завзятість у досягненні мети та подоланні перешкод. Саме ці якості властиві лідерам.

К. Лоренц вважає агресію важливим елементом еволюційного розвитку. Тому таким логічним видається твердження Бютнера К., Реана А. та деяких інших науковців, котрі розглядають окремі випадки агресивного прояву як адаптивну властивість, пов'язану з позбавленням від фрустрації і тривоги.

I.5. Структурно-видові особливості агресивної поведінки

Е Фромм пропонував розглядати два різновиди агресивної поведінки: 1) *доброякісну агресію*; 2) *злоякісну агресію*. Тобто в його розумінні, агресія, окрім руйнівної, виконує ще й адаптивну функцію, тобто є доброякісною. Вона сприяє підтримці життя і є реакцією на загрозу вітальним потребам. На його думку, людина може вважатись психологічно культурною лише в тій мірі, в якій вона здатна контролювати в собі стихійне начало. Якщо механізми контролю

ослаблені, то людина схильна до прояву злоякісної агресії, синонімами якої можна вважати деструктивність і жорстокість [60].

Слід зазначити, що представники сучасної психологічної науки дуже близькі до позиції Фромма, позаяк виділяють два види агресії та вкладають в них приблизно той самий сенс:

- *конструктивна* агресія (відкриті прояви агресивних спонукань, реалізовані в соціально прийнятній формі, при наявності відповідних поведінкових навичок і стереотипів емоційного реагування, відкритості соціального досвіду і можливості саморегуляції та корекції поведінки);

- *деструктивна* агресія (прямий прояв агресивності, пов'язаний з порушенням морально-етичних норм, що містить елементи делінквентної чи кримінальної поведінки з недостатнім урахуванням вимог реальності і зниженим емоційним самоконтролем).

У зв'язку з цим Румянцева Т.Р. пропонує визначати ступінь агресивності поведінки у зв'язку з нормами, які формують своєрідний механізм контролю за позначенням тих чи інших дій. Поняття норми формується в процесі соціалізації дитини. Звідси, поведінку можна назвати агресивною при наявності двох обов'язкових умов:

- 1) *при наявності згубних для жертви наслідків;*
- 2) *коли порушені норми поведінки [52, с. 38].*

При цьому слід зазначити, що критерій розрізнення доброякісної і злоякісної агресії до сьогоднішнього дня залишається непевним, через складність визначення, які саме інтереси об'єктивно відносяться до вітальних, а які такими не є. Прояв агресії дуже різноманітний.

Також розрізняють два основні типи агресивних проявів:

- 1) *цільова агресія;*
- 2) *інструментальна агресія*

Перша означає, що агресія виникає як заздалегідь спланований акт, основною метою якого є спричинення шкоди або збитків об'єкту. Друга відбувається як засіб досягнення певного результату, який сам по собі не є агресивним актом.

Н.Д. Левітов пропонує розглядати таку структуру проявів агресії [30] (табл. 1):

Таблиця 1

Структура проявів агресії за Н.Д. Левітовим

За спрямованістю	Агресія спрямована назовні
	Аутоагресія (спрямована на себе)
За метою	Інтелектуальна агресія
	Ворожа агресія
За способом вираження	Фізична агресія
	Вербальна агресія
За ступенем вираженості	Пряма агресія
	Непряма агресія
За наявністю ініціативи	Ініціативна агресія
	Оборонна агресія

На думку А.Басса, агресивні дії можна описати на підставі трьох шкал: *фізична – вербальна, активна – пасивна, пряма – непряма*. Їх комбінація дає вісім можливих категорій, під які потрапляє більшість агресивних дій [цит. за 6] (табл. 2).

Таблиця 2

Класифікація агресивних дій А.Басса

		Пряма	Непряма
Фізична	активна	Нанесення іншій людині ударів холодною зброєю, побиття чи поранення за допомогою вогнепальної зброї.	Змова з найманим вбивцею з метою знищення ворога.
	пасивна	Прагнення фізично не дозволити іншій людині досягти бажаної мети або зайнятися бажаної діяльністю.	Відмова від виконання необхідних завдань.
Вербальна	активна	Словесна образа або приниження іншої людини.	Поширення злісного наклепу чи пліток про іншу людину.
	пасивна	Відмова розмовляти з іншою людиною.	Відмова дати певні словесні пояснення

Завершуючи невеликий екскурс щодо з'ясування сутності агресії та агресивності, хотілося б зазначити наступне: існує величезна кількість теоретичних обґрунтувань виникнення агресії, її природи й факторів, що впливають на її прояв. Однак, всі вони неодмінно підпадають під наступні чотири категорії, котрі зводять до (або вбачають) агресію в наступному:

- 1) *вроджених спонукань і задатків;*
- 2) *потреб, що активізуються зовнішніми стимулами;*
- 3) *пізнавальних й емоційних процесів;*
- 4) *актуальних соціальних умов у поєднанні з попереднім наuczінням.*

І.6. Характеристика основних факторів агресивної поведінки підлітків

Актуальними в наші дні залишаються пошуки причин і найбільш ефективних засобів контролю агресивної поведінки. Велике місце займають також питання, пов'язані з аналізом природи тих факторів, які сприяють агресії. Здебільшого, мова йде про два основних напрямки пошуків, котрі можна віднести до *зовнішніх або внутрішніх* факторів.

Що стосується першого з них, то мова йде про негативні фактори навколишнього середовища людини, такі як природні (вплив шуму, спеки, забруднення повітря, води; температурні коливання тощо); соціально-демографічні та психологічні (велике скупчення людей, що призводять до зазіхань на особистий простір людини, обмеження свободи, транспортні проблеми, висока щільність проживання людей і т.п.). Конкретних причин роздратованості може бути багато, але всі вони об'єднуються одним – наявністю дискомфорту.

Основними факторами дискомфорту, вивченими психологами у зв'язку з агресивною поведінкою людини, є біль, спека і тіснота, хоча провокуючими можуть бути й інші фактори зовнішнього середовища – тютюновий дим, неприємні запахи, загазованість тощо (Rotton, Frey, 1985).

Важливе місце в дослідженнях цього напрямку також відводять питанням з'ясування ролі алкоголю і наркотиків. Однак, численні експерименти, а також спостереження проведені вченими в рамках цієї проблематики показали, що ці стресори не завжди призводять до одних і тих же ефектів. Це дало підстави зробити наступні висновки:

1) стресори середовища не збільшують прямо і однозначно ступінь агресивності;

2) вплив даного виду чинників на вияв людської агресії може мати місце лише в тому випадку, коли: а) збуджений таким чином індивід був заздалегідь схильний до нападу; б) порушується здатність особистості до адекватної переробки одержуваної нею інформації; в) вони стають причиною порушення поведінки, що здійснюється в цей момент;

3) фізичні стресори збільшують ступінь ворожості лише до певної межі, після якої вона різко падає в міру того, як заміщують її інструментальні акти, що усувають негативні наслідки дій стресора [52, с.39].

Ще менш вивченими є питання про вплив на агресію міжособистісних стресорів, до яких відносять територіальне втручання, порушення персонального простору і висока щільність населення. Робіт з цієї проблематики поки що небагато, та й у тих, які є, постійно проводиться думка про надзвичайну складність встановлення прямої залежності між агресією і цими чинниками.

У своєму прагненні пов'язати ряд зовнішніх факторів з проявами агресивності західні дослідники, здебільшого, звертають увагу на шкідливий вплив від вживання алкоголю і наркотиків. У роботах, головним чином американських, а також ряду західноєвропейських вчених виявлені деякі особливості дії марихуани, барбітуратів, амфетаміну та кокаїну. Більш ретельно розглянуті негативні наслідки прийняття алкоголю, особливо для з'ясування впливу його на агресивну поведінку особистості.

У рамках другого напрямку, що вивчає вплив внутрішніх чинників на прояви агресивності, зарубіжні вчені (зокрема американські: П. Белл,

Е. Доннерштейн, Е. О'Ніл, Р. Роджерс та ін.) приділяють велику увагу расовій приналежності індивіда. І в цьому є своє логічне пояснення, адже різке загострення расових конфліктів спонукало вчених США до активного вивчення впливу расових ознак на прояв агресивності. Зокрема, велику увагу ними було приділено з'ясуванню витоків різного роду етнічних упереджень та налаштувань, котрі породжують та впливають на рівень агресії.

Так за даними Р. Барона, Е. Доннерштейна та інших учених в більшості випадів представники білих проявляють набагато менше прямої ворожості щодо потенційних жертв серед негрів, ніж до співгромадян свого кольору шкіри. Що ж стосується останніх, то вони виявляються більш агресивними до білих.

Спираючись в цілому на основні принципи теорії соціального науціння Е. Доннерштейн, С. Прентіс-Дунн, Л. Уілсон та інші вчені вважають, що ворожі акти можуть бути нейтралізовані або очікуванням громадського осуду, або побоюванням розплати. Все, що зменшує цей ризик, розгальмовує агресію. Одним з таких умов Е. Доннерштейн вважає, зокрема, анонімність у відносинах з передбачуваною жертвою.

Серед внутрішніх факторів, що впливають на ступінь агресивності та особливості її прояву, вчені виділяють генетичну зумовленість. Близнюкові і сімейні дослідження Алфімова М.В. і Трубнікова В.І. дозволяють зробити висновок, що індивідуальні відмінності агресивності в значній мірі (майже на 50%) зумовлені генетичними чинниками. Частина генів, що впливають на відмінності в даній психологічній характеристиці, є спільною для різних типів агресивної поведінки та деяких рис темпераменту (емоційності й імпульсивності) [4, с.116-118].

Підраховано, що агресивність на 20-25% пов'язана з ендокринними факторами (Gladue, 1991). За деякими даними, висока схильність до агресивної поведінки деяких людей пов'язана з підвищеним вмістом в їх організмі тестостерону (Lindman et al., 1987; Christiansen, Knusmann, 1987) або прегормону андростенедіону. Такі хлопчики і дівчатка мають проблеми з поведінкою, демонструючи брехливість, непослух,

емоційну запальність, конфлікти з батьками й вчителями (у хлопчиків), злісне налаштування у ставленні до батьків і прагнення домінувати (у дівчаток) (Hopson, 1987).

Пов'язують агресивність і зі спадковістю. Так, Ж.-П.Сіньоре (1889) знайшов, що генералізована агресія вища у тих самців тварин і у тих чоловіків, в яких були агресивними батьки.

Генетичним фактором можна пояснити 50% існуючих варіацій (Miles, Carey, 1997). При цьому було виявлено, що у дітей прояв агресії тісно пов'язаний з навколишнім середовищем, а у дорослих – з генетичним фактором. Деякі вчені вважають, що спровокована (реактивна) агресія безпосередньо залежить від кількості тестостерону. Це означає, що люди, які мають високий вміст тестостерону в крові, будуть відповідати на провокації більш агресивно. На думку цих авторів, підвищена агресивність в осіб з різними хромосомними аномаліями є в багатьох випадках частиною загального дезадаптаційного синдрому, у формування якого істотний внесок роблять власне психологічні чинники.

Однак, не дивлячись на велику кількість досліджень причин агресивної поведінки, більшість сучасних психологів особливу роль у поясненні причин агресії відводять *теорії соціального научіння*, котра не лише віддає належне спадковим чинникам, а й процесу соціалізації індивіда. Автори, що займаються цією проблемою, відводять важливе місце ранньому досвіду виховання дитини в конкретному культурному середовищі, сімейних традицій і емоційній палітрі родинних стосунків та стосунків між батьками і дитиною.

З усіх факторів соціалізації, найважливішим і найвпливовішим була і залишається батьківська родина як первинний осередок суспільства, вплив якого дитина відчуває від дня свого народження. Сімейні умови, включаючи соціальний стан, рід занять, матеріальний рівень, значною мірою визначають життєвий шлях дитини. Крім свідомого, цілеспрямованого виховання, що дають їй батьки, на дитину впливає вся внутрішньосімейна атмосфера, причому ефект цього впливу накопичується з віком.

Немає практично жодного соціального чи психологічного аспекту поведінки підлітків, що не залежав би від їхніх сімейних умов у сьогоденні чи в минулому. Сильно впливає на долю підлітків склад родини і характер взаємин між її членами. Несприятливі сімейні умови характерні для великої більшості так званих важких підлітків.

М. Мід, вивчаючи примітивні спільноти, зробила висновок, що в тих спільнотах, де дитина отримує суворе виховання (часті покарання), а також ворожість дітей у ставленнях між собою, котра не викликає осуду дорослих, формуються такі якості як тривожність, підозрілість, сильна агресивність, егоїзм і жорстокість. Більш того, такі діти, як правило, мають схильність до агресивності у ставленні до своїх дітей.

А.Бандура і П.Уолтерс [6] виявили, що якщо матері поблажливо ставляться до агресивних дій своїх дітей і навіть схильні їм потурати, то вони стають ще більш агресивнішими. З іншого боку, як показано Ерн з співавторами (Ern et al., 1963), якщо дітей дуже суворо карають, вони теж відрізняються високим рівнем агресивності у ставленні до товаришів.

Найвища ймовірність у виникненні високої агресії спостерігається у дітей, які спостерігали і, які зазнали на собі насильства в сім'ї [62], а також котрі реалізували подібну поведінку в своїй соціальній практиці і отримали позитивний досвід.

Е. В. Козирева [26, с. 397-398] встановила, що високий рівень гетероагресивності підлітків виявляється при відсутності спільних інтересів в сім'ї, при відчуженні дитини з боку батьків, при недружніх взаєминах в сім'ї і при використанні жорстких методів виховання. Високий рівень аутоагресивності спостерігається при відсутності загальних справ та взаємодопомоги в сім'ї, а також при використанні жорстких методів виховання.

У дослідженні І.Н. Кириленко (2007) теж показано, що характер стосунків між батьками і підлітками, положення і самопочуття в сім'ї, а також їхня оцінка ступеня емоційної теплоти взаємин з батьками, безпосередньо впливають на розвиток агресії дітей. Підлітки, що мають неблагополучні відносини з батьками, більш схильні проявляти

фізичну, непрямую і вербальну агресію, демонструвати підозрілість і почуття провини, ніж підлітки з благополучними стосунками.

А.А. Бодальов у своїх дослідженнях переконливо довів, що оцінка дитиною іншої людини і її дій є простим повторенням оцінки авторитетних для дитини дорослих. Звідси батьки є еталоном, у відповідності з яким діти звіряють і вибудовують свою поведінку.

Таким чином, беручи до уваги результати досліджень, можна зробити висновок, що **на розвиток агресії впливають** два основні фактори: 1) зразок відносин і поведінки батьків; 2) характер підкріплення агресивної поведінки з боку оточуючих.

Зокрема, суттєвий вплив на психічний розвиток підлітка має *тип внутрішньосімейних відносин*. Найбільший вплив на формування агресивної поведінки у дітей та підлітків за даними Г.П. Бочкарьової мають наступні типи сімей:

1) з неблагополучною емоційною атмосферою, де батьки не тільки байдужі, але і грубі та проявляють неповагу до своїх дітей;

2) в яких відсутні емоційні контакти між її членами, має місце байдужість до потреб дитини при зовнішньому благополуччі стосунків. Дитина в таких випадках прагне знайти емоційно значущі відносини поза сім'єю;

3) з нездоровою моральною атмосферою, де дитині прищеплюються соціально небажані потреби й інтереси, а також вона залучається до аморального способу життя.

Цікавими, на наш погляд є наукові результати Баєрунас З.В., який виділяє варіанти виховних ситуацій, котрі сприяють появі девіантної поведінки:

1) відсутність свідомого виховного впливу на дитину;

2) високий рівень примусу (гноблення) чи навіть насильства у вихованні, котрий, як правило, вичерпує себе до підліткового віку;

3) перебільшення з егоїстичних міркувань самостійності дитини;

4) хаотичність у вихованні через незгоду батьків.

Дуже вдало доповнюють загальну картину обставин, що сприяють формуванню агресивної і в цілому девіантної поведінки у дітей та підлітків, неблагополучні ситуації в сім'ї, описані А.Є. Личко [32]:

1) *гіперопіка різних ступенів: від бажання бути співучасником всіх проявів внутрішнього життя дітей (їх думок, почуттів, поведінки) – до сімейної тиранії;*

2) *гіпоопіка, що нерідко переходить у бездоглядність (бездомність);*

3) *ситуація, що створює "кумира" сім'ї – постійна увага до будь-якого спонукання дитини і непомірна похвала за вельми скромні успіхи;*

4) *ситуація, що створює "попелюшок" в сім'ї: з'явилося багато сімей, де батьки приділяють багато уваги собі і мало дітям.*

Виділяють гармонійний і дисгармонійний типи сімейних відносин. Якщо для першого з них характерні толерантні, доброзичливі, гармонійні стосунки, в основі яких покладено принципи взаємоповаги і любові, то дисгармонія родини – це негативний характер подружніх стосунків, що виражається в конфліктній взаємодії між чоловіком й дружиною і має визначальний вплив на всю сукупність сімейних стосунків. Рівень психологічної напруги в такій родині має тенденцію до наростання, приводячи до невротичних реакцій її членів, виникненню почуття постійного занепокоєння дітей. Зрозуміло, що саме такі родини найчастіше вдаються до різних форм деструктивного впливу на дитину. Найтиповішими **формами виховних деструкцій** є:

- *розбіжності членів родини з питань виховання;*
- *суперечливість, непослідовність, неадекватність використовуваних методів;*
- *надопіка й заборони в багатьох сферах життя дітей;*
- *підвищені вимоги до дітей, що супроводжуються частим застосуванням заборон, погроз, осудів.*

Відомо, що *вікові кризи дітей, розглядаються як фактори їх підвищеної конфліктності*. Вікова криза пов'язана з перехідним періодом від одного етапу дитячого розвитку до іншого. У критичні періоди діти стають неслухняними, примхливими, дратівливими. Вони

часто конфліктують з навколишніми, особливо з батьками. У них виникає негативне ставлення до вимог, котрі раніше сприймалися ними позитивно.

Важливу роль у виникненні напруження між батьками і дітьми відіграє *особистісний чинник*. Зокрема, коли йдеться про психологічні особливості батьків, то на погіршення психологічного клімату і загострення конфліктів з дітьми суттєвий вплив має консервативний спосіб мислення, прихильність до застарілих правил поведінки й шкідливим звичкам, авторитарність суджень, ортодоксальність переконань і т.п.

Серед особистісних особливостей дітей варто відзначити порушення правил поведінки, ігнорування рекомендацій батьків, низьку успішність, а також неслухняність, егоїзм й егоцентризм, самовпевненість, лінощі тощо. Таким чином, психологічна атмосфера сім'ї в значній мірі зумовлена результатом помилок як боку батьків, так і з боку дітей.

Виділяють наступні **типи ставлень між батьками і дітьми**:

- *оптимальний* (батьки знають про зацікавлення своїх дітей, а діти діляться з ними своїми думками; радше батьки вникають у турботи дітей, ніж діти діляться з ними (виникає обопільне невдоволення); радше діти виявляють бажання ділитися з батьками, ніж ті вникають у турботи, інтереси й заняття дітей);

- поведінка, здібності дітей, їх можливості викликають у родині конфлікти, і при цьому скоріше праві батьки;

- поведінка, здібності дітей, їх можливості викликають у родині конфлікти, і при цьому скоріше праві діти;

- батьки не вникають в інтереси дітей, а діти не виявляють бажання ділитися з ними (суперечності не були помічені батьками й переросли в конфлікти, взаємне відчуження) [19, с. 42-44].

Що стосується останніх, то психологи виділяють наступні **типи конфліктів між підлітками й батьками**:

- *конфлікт нестійкості батьківського ставлення (постійна зміна критеріїв оцінки дитини);*
- *конфлікт надопіки (зайва опіка й надочікування);*
- *конфлікт неповаги до прав на самостійність (тотальність вказівок і контролю);*
- *конфлікт батьківського авторитету (прагнення за будь-яких умов домогтися свого в конфлікті).*

Слід зазначити, що незважаючи на різноманітну типологію і специфіку протікання кожного конфлікту, усе різноманіття конфліктних дій дитини на батьківські домагання й вимоги може бути описано такими реакціями (поведінковими стратегіями):

- *реакція опозиції* (демонстративні дії негативного характеру);
- *реакція відмови* (непокора батьківським вимогам);
- *реакція ізоляції* (прагнення уникнути небажаних контактів з батьками, приховування інформації та дій).

Спробуємо розібратись більш детально. Розвиток дитини в підлітковому віці йде швидкими темпами, особливо багато змін спостерігається в плані формування особистості. І, мабуть, головна особливість підлітка – особистісна нестабільність. Суперечливі риси, прагнення і тенденції співіснують та борються між собою, визначаючи суперечливість характеру й поведінки дитини. Основні складності в спілкуванні, конфлікти виникають через батьківський контроль за поведінкою та навчанням підлітка, його вибором друзів і т.п. Крайні, найбільш несприятливі для розвитку дитини випадки – це: від майже повна відсутність контролю (коли підліток належить самому собі, а тому стає бездоглядним) – і аж до жорсткого, тотального контролю при авторитарному вихованні. Зрозуміло, що існує ще й багато проміжних варіантів, наприклад:

- *батьки регулярно вказують дітям, що їм робити;*
- *дитина може висловлювати свою думку, але батьки приймаючи рішення, до її голосу не прислухаються;*

- *дитина може приймати окремі рішення самостійно, однак повинна одержати схвалення батьків;*
- *батьки й дитина мають майже рівні права, приймаючи рішення;*
- *рішення часто приймає сама дитина;*
- *дитина сама вирішує чи підкоряється їй батьківським рішенням чи ні.*

Різні способи батьківського контролю також можна представити у вигляді шкали, на одному полюсі якої висока активність, самостійність й ініціатива дитини, а на іншому – пасивність, залежність, сліпа слухняність. За цими типами ставлень легко прослідкувати не лише розподіл влади, але і різний напрямок внутрішньосімейної комунікації: в одних випадках комунікація спрямована переважно чи винятково від батьків до дитини, в інших – від дитини до батьків.

При цьому очевидним є факт, що способи прийняття рішень у більшості родин варіюють у залежності від предмета. Так, в одних питаннях підлітки мають майже повну самостійність, а в інших (наприклад, у фінансових) – право вирішувати залишається за батьками. Крім того, родичі не завжди практикують однаковий стиль дисципліни: батька, як правило, сприймають більш жорстким та авторитарним, у порівнянні з матір'ю. Таким чином на загал сімейний стиль доволі компромісний, а тому батько і мати можуть як взаємно доповнювати один одного, утверджуючи свій авторитет, так і підривати його.

Найкращі взаємини підлітків з батьками складаються звичайно тоді, коли батьки дотримуються демократичного стилю виховання. Цей стиль найбільшою мірою сприяє вихованню самостійності, активності, ініціативи та соціальної відповідальності. Поведінка дитини спрямовується в цьому випадку послідовно і разом з тим гнучко й раціонально. Демократичні батьки, в першу чергу, цінують у поведінці підлітка самостійність і дисциплінованість. Вони самі надають йому право бути самостійним у якихось областях свого життя: не обмежуючи його прав – одночасно вимагають виконання обов'язків. Контроль, заснований на теплих почуттях і розумній турботі, звичайно не занадто

дратує підлітка; він часто прислухається до пояснень, чому не варто робити одного й варто зробити щось інше. Формування дорослості при таких стосунках проходить без особливих переживань і конфліктів.

Крайні типи взаємин, безвідносно до того, чи йдуть вони шляхом авторитарності чи ліберальної вседозволеності, дають погані результати. Авторитарний стиль викликає у дітей відчуження від батьків, утверджує почуття своєї нікчемності та небажаності в родині. Батьківські вимоги, якщо вони здаються необґрунтованими, викликають або протест і агресію, або звичну апатію і пасивність. Авторитарні батьки вимагають від підлітка беззаперечного підкорення й не вважають, що повинні йому пояснювати причини своїх вимог і заборон. Вони жорстко контролюють всі сфери життя, причому можуть це робити і не цілком коректно. Діти в таких родинах звичайно замикаються, і їхнє спілкування з батьками порушується. Частина підлітків конфліктує, але, здебільшого, діти авторитарних батьків пристосовуються до стилю сімейних стосунків і стають невпевненими в собі, менш самостійними. Ситуація ускладнюється, якщо висока вимогливість і контроль поєднуються з емоційною холодністю. Тут неминуча повна втрата контакту.

Вседозволеність з боку батьків утверджує дитині почуття в тому, що їм вона просто не потрібна. Поєднання байдужного батьківського ставлення з відсутністю контролю (гіпоопіка) теж несприятливий варіант сімейних стосунків. Підліткам дозволяється робити все, що їм заманеться, їхніми справами ніхто не цікавиться. Попри все, як би іноді не бунтували діти, вони все одно мають потребу в батьках як в опорі. Адже їх так хочеться бачити зразок дорослої, відповідальної поведінки, на який можна було б орієнтуватися.

Однак, пасивні та незацікавлені батьки не можуть бути предметом наслідування й ідентифікації, а інші впливи – з боку школи, однолітків, засобів масової комунікації – часто не можуть заповнити цю прогалину, залишаючи дитину без належної орієнтації й спрямування в такому складному та мінливому світі. Ослаблення батьківського керівництва,

як і його гіпертрофія, сприяє формуванню особистості зі слабким та суперечливим "Я".

Ще більш *важкий випадок* – *байдужі й жорстокі батьки*. Діти з таких родин рідко ставляться до людей з довірою, зазнають труднощів у спілкуванні, часто самі жорстокі, хоча мають сильну потребу в любові.

Гіперопіка – зайва турбота про дитину, надмірний контроль за всім її життям, заснований на тісному емоційному контакті, – призводить до пасивності, несамостійності, труднощів у спілкуванні з однолітками. Останні виникають і при високих очікуваннях батьків, виправдати які дитина не в змозі. З батьками, що мають неадекватні очікування, у підлітковому віці звичайно втрачається духовна близькість. Підліток хоче сам вирішувати, що йому потрібно, і бунтує, відкидаючи далекі для нього вимоги.

Найчастіше старшокласникам хотілося б бачити в своїх батьках друзів та порадників. При всьому їхньому прагненні до самостійності, юнаки та дівчата гостро відчують потребу в життєвому досвіді і допомозі з боку старших. Багато хвилюючих проблем вони взагалі не можуть обговорювати з однолітками, тому що їм заважає самолюбство. З іншого боку, яку пораду може дати людина, що прожила так само мало, як і ти? Родина залишається тим місцем, де підліток, а згодом і юнак відчуває себе найбільш спокійно і впевнено. Однак взаємини між батьками і дітьми цього віку часто переобтяжені конфліктами і досягнення взаєморозуміння між ними до певної міри проблематичне.

Відомо, що взаємини між батьками і дітьми розвиваються асиметрично, нерівноправно. Багато батьків, котрі звикли розпоряджатися дітьми, болісно переживають послаблення своєї влади та впливу на дитину. Крім того, діють певні культурні заборони. Наприклад, у нас не прийнято обговорювати сексуальні проблеми з представниками інших вікових груп, це робиться тільки з однолітками. У результаті найважливіша сфера інтимних переживань підлітка "вилучається" зі спілкування з батьками. При цьому очевидно, якщо у розмовах з батьками існує табу на те, що найбільше хвилює дитину, то спілкування між ними неминуче приймає формальний, рутинний

характер. Обидві сторони відчувають між собою бар'єр, страждають від цього, але зробити нічого не можуть. Чим більше батьки "натискають" на поведінку, успішність та інші формально-рольові аспекти життя дітей, тим сухішими, формальнішими, регламентованішими стають їхні взаємини.

У люблячих душах батьків живе ілюзія, що вони потрібні дітям у тій же якості, що й у раннім дитинстві. Адже так приємно для власного самолюбства завжди і у всіх ситуаціях залишатися для своїх дітей (а також учнів) мудрим наставником і вчителем життя. Однак, у цій настанові приховано джерело постійних конфліктів.

Таким чином, можна зробити деякі попередні висновки: те що є характерною рисою підліткового віку, а саме процес їх особистісного самоствердження і дистанціювання від батьків – стає перманентним джерелом конфліктів. Але як саме буде протікати цей процес, багато в чому залежить від батьків – від їхнього уміння вислухати дитину, зрозуміти її точку зору, прийняти її новою, не такою, якою вона була ще донедавна. А для цього батькам потрібні знання і праця над собою.

Окремо хотілося б наголосити на важливості емоційного тону сімейних стосунків, оскільки саме у цій царині можна віднайти пояснення (вже частково описаному нами) домінуючому в родині типу контролю й дисципліни.

Емоційний тон взаємин між батьками і дітьми психологи представляють у вигляді шкали: на одному полюсі якої знаходяться максимально близькі, теплі, доброзичливі стосунки (батьківська любов), а на іншому – далекі, холодні і ворожі (нетерпимість, неприязнь). У першому випадку основними засобами виховання є увага і заохочення, у другому – суворість і покарання.

Величезна кількість наукових досліджень та спостережень доводять переваги першого підходу. Дитина, позбавлена сильних і недвозначних доказів батьківської любові, має набагато менше шансів сформуванню та утвердженню в собі високу самоповагу, теплі та дружні взаємини з іншими людьми і стійкий позитивний образ "Я". Вивчення юнаків і дорослих, з притаманними їм психофізіологічними й

психосоматичними порушеннями, невротичними розладами, труднощами у спілкуванні, розумовій діяльності чи навчанні, показує, що всі ці явища значно частіше спостерігаються в тих, кому в дитинстві бракувало батьківської уваги і тепла. Останній феномен достатньо ґрунтовно досліджений у психології і утвердився у змісті поняття *депривація* – ізоляція людини від взаємодії її внутрішнього психічного із зовнішнім психічним, що ускладнює її подальший особистісний розвиток та міжособистісну взаємодію.

Більш того, недоброзичливість та неухважність з боку батьків викликають неусвідомлену взаємну ворожість у дітей, яка може існувати стосовно самих батьків не лише явно, а й приховано. Нічим не вмотивована підліткова жорстокість, що інколи вони демонструють стосовно сторонніх безневинних людей, може бути наслідком дефіциту емоційного тепла та чутливості, недоотриманих у дитячому віці. Якщо ж ця агресія спрямовується усередину самого суб'єкта, то вона сприяє формуванню низької самоповаги, почуття провини, тривоги і т.п.

Так, у дослідженнях І.А. Фурманова було встановлено зв'язок між батьківським покаранням і агресією у дітей. Зокрема було виявлено, що батьки часто по-різному реагують на агресивну поведінку дітей в залежності від того, на кого вона спрямована: на них чи на однолітків [61, с.123-124].

Р. Берон, Д. Річардсон говорять про залежність між практикою сімейного виховання і агресивною поведінкою у дітей, яка виражається в характері й жорсткості покарань, а також у контролі за поведінкою дітей. У цілому виявлено, що *жорстокі покарання пов'язані з відносно високим рівнем агресивності у дітей, а недостатній контроль і нагляд за дітьми корелює з високим рівнем асоціальності і часто супроводжується агресивною поведінкою.*

Р.С. Сірс, О.Є. Маккобі, К. Левін [цит. за 6] виявили два головні чинники, що визначають можливий розвиток агресивності в поведінці дитини: 1) *поблажливість, тобто ступінь готовності батьків прощати вчинки, розуміти і приймати дитину;* 2) *суворість покарання батьками.* Автори дослідження відзначають, що найменш агресивні ті

діти, батьки яких не були схильні ні до поблажливості, ні до покарання. Їхня позиція полягає в засудженні агресії і повідомленні про це дитині, але без суворих покарань у разі вчиненого проступку.

У роботах А.Бандури зазначено, що, схильний до тілесного покарання батько, хоча і ненавмисно, подає дитині приклад агресивної поведінки. Дитина, в цьому випадку, робить висновок, що агресія у ставленні до оточуючих допустима, але жертву завжди потрібно вибирати меншу і слабкішу від себе. Вона дізнається, що фізична агресія – засіб впливу на людей і контролю над ними, і тому буде вдаватися до нього при спілкуванні з іншими дітьми.

Як відзначають Перрі та Бассей, якщо покарання занадто збуджує і засмучує дітей, вони можуть забути причину покарання, що заважає засвоєнню правил прийнятної поведінки. У цьому випадку ті норми, які намагаються прищепити дітям і зробити їх своїми внутрішніми цінностями, швидше за все, не стануть для них нормативними. На думку науковців, діти слухають тільки до тих пір, поки за їх поведінкою спостерігають.

Багато фахівців вважають однією з основних причин агресивності **недоліки сімейного виховання** [4, с.118-120]:

1. *Гіперопіка / гіпоопіка*. Недостатній контроль і нагляд за дітьми (виховання за типом гіпопротекція) часто призводить до розвитку стійких агресивних форм поведінки. Хочеться відзначити, що вік батьків так само впливає на вибір стилю виховання. Найбільш часто гіпоопіка зустрічається в неповних молодих сім'ях. Діти, таких батьків частіше за інших дітей, потрапляють у поле зору адміністрації школи за агресивну поведінку (бійки з однолітками, епізодичний або системний вандалізм).

Явище гіперопіки часто супроводжується *неузгодженістю вимог, що висуваються до дитини з боку батьків*, і це ще один додатковий фактор розвитку дитячої агресивності.

2. *Фізичне, психологічне чи сексуальне насильство щодо дитини* або у ставленнях до одного з членів сім'ї, свідком якого стала дитина. У даному випадку агресивну поведінку дитини можна розглядатися як

дію механізму психологічного захисту або як результат наслідків навчання (наслідування, копіювання, ідентифікації з батьківською моделлю ставлень чи поведінки).

3. *Негативний вплив сибсів* (сибси (англ.) – рідні брати і сестри (скорочене від "сиблінги")), котрий проявляється у різних формах: *відкидання, суперництво, ревності й жорстокість з їхнього боку*. За даними Фельсон (Felson, 1983), діти більш агресивні щодо єдиного брата чи сестри, ніж у своїх ставленнях до великої кількості дітей, з якими вони спілкуються. Паттерсон (Patterson, 1984) виявив, що брати і сестри агресивних дітей більш схильні відповідати на напад контратакою, ніж брати і сестри неагресивних дітей.

4. *Материнська депривація*, так само може бути розглянута як фактор становлення агресивної поведінки. Фрустрованість потреб у батьківській ласці, любові, турботі, призводить до розвитку почуття ворожості. Поведінка такої дитини відрізняється агресивністю, але ця агресивність носить захисний, протестний характер.

5. *Наявність специфічних сімейних традицій*, може стати причиною агресивності дитини. Мова йде про спотворені моделі виховання, котрі адекватні специфічній поведінці батьків, і культивуванні цих рис чи форм поведінки (моделей виховання), як єдино вірних. По-іншому, їх слід розглядати як своєрідну форму соціальної ізоляції дитини, яка в свою чергу призведе до деформації картини світу, спотворення власних (чи чужих) індивідуально-особистісних рис, агресії, як реакції протесту.

6. *Неповні сім'ї*. За даними Геттінген (Geotting, 1989) малолітні вбивці найчастіше виховувались в неповних сім'ях. Цю ж тенденцію підтверджують дані досліджень Горькової І.А. [19], проведені у спецПТУ, м. Колкіно (Росія). Внаслідок обстеження нею було виявлено, що 92 зі 100 обстежених делінквентних підлітків виростили у вкрай неблагополучній обстановці: 40% – в неповних сім'ях, у 11% обоє батьків позбавлені батьківських прав, у 19% найближчі родичі на момент обстеження знаходилися в місцях позбавлення волі. Також, – за її даними, – у 88% батьківських сімей вихованців мали місце

зловживання спиртними напоями хоча б одним з батьків. Повну бездоглядність та безконтрольність з боку батьків за поведінкою своїх дітей, а також байдужість в подальшій долі підлітків було виявлено у 76% випадків.

Цікавими, в контексті аналізованої проблеми, видаються висновки Н.М. Платонової щодо основних механізмів, котрі формують **агресивну поведінку в сім'ї**:

- 1) *наслідування та ідентифікація з агресором;*
- 2) *захисна реакція у випадку агресії, спрямованої на дитину;*
- 3) *протестна реакція – на фрустрацію базових потреб [4].*

Таким чином, поєднання несприятливих біологічних, психологічних, сімейних та інших соціально-психологічних факторів спотворює весь спосіб життя підлітків. Існують різні думки про причини агресивної поведінки, але багато вчених вважають, що в кожному випадку свої причини, і часто їх буває не одна, а відразу декілька. Найбільш руйнівний вплив, на наш погляд, має порушення емоційних відносин з оточуючими людьми, і особливо з найбільш значущими дорослими. Суттєвим фактором, котрий не лише може впливати на рівень агресивності, а й суттєвим чином його підсилувати, слід вважати процес міжособистісного спілкування в середовищі однолітків.

Попадаючи під сильний вплив підліткової групи (і особливо так званої референтної (ідеальної)), дитина нерідко формує асоціальну шкалу життєвих цінностей. Сам спосіб життя, середовище, стиль і коло спілкування сприяють розвитку і закріпленню девіантної поведінки.

Інтенсивний розвиток самосвідомості і самокритичності призводить до того, що дитина в підлітковому віці виявляє суперечності не тільки в навколишньому світі, але і у власних уявленнях про самого себе. Так, на першій стадії підліткового періоду (у 10-11 років) дитину характеризує вельми критичне ставлення до себе. Близько 34% хлопчиків і 26% дівчаток (за даними Фельдштейна Д.І.) дають собі повністю негативні характеристики, відзначаючи переважання негативних рис і форм поведінки, в тому числі грубості, жорстокості,

агресивності. При цьому у дітей цього віку переважає фізична агресивність і найменше виражена агресивність непряма. Вербальна агресія і негативізм знаходяться на одному щаблі розвитку [56, с. 53].

Ситуативно негативне ставлення до себе зберігається і на другій стадії підліткового віку (у 12-13 років), зумовлюючись, значною мірою, оцінками оточуючих, як дорослих, так і однолітків. У цьому віці найбільш вираженим стає негативізм, зростає фізична і вербальна агресія, водночас непряма форма агресії, хоч і зростає у порівнянні з молодшим підлітковим віком, все ж менш виражена.

На третій стадії підліткового віку (у 14-15 років) на перший план виходить вербальна агресивність, що на 20% перевищує показники 12-13 років і майже на 30% в 10-11 років. Агресивність фізична і непряма підвищуються несуттєво, як і рівень негативізму [53]. У поведінці підлітка спостерігається стійка тенденція щодо зіставлення своїх особистісних особливостей та форм поведінки з певними нормами, прийнятими в референтних групах. Мотивом агресії може бути групова солідарність. Спричинена нею агресія спрямована на отримання схвалення з боку референтної групи для завоювання в ній бажаного статусу, іноді вона реалізується під впливом фактору групового тиску [54].

Суттєвий вплив на формування особистості підлітка може мати деструктивна міжособистісна взаємодія. До деструктивної міжособистісної взаємодії належать такі форми контактів, які ускладнюють або руйнують стосунки і згубно позначаються на людині чи обох партнерах. Прикладами такого роду контактів можуть бути маніпулятивне спілкування, агресивна взаємодія, авторитарний стиль спілкування. Навіть мовчання може мати деструктивне забарвлення, особливо тоді, коли воно приховує якусь важливу інформацію або слугує засобом покарання партнера. Чимало особистісних рис характеру людини, таких як хитрість, схильність до наклепів, упередженість, стереотипність мислення, мстивість, цинізм, можуть бути підґрунтям деструктивної взаємодії, котра за таких умов не

обов'язково переслідує якісь особистісні вигоди, а керується неусвідомлюваними мотивами самоствердження, суперництва тощо.

Слід зробити наголос на тому, що компанії, котрі об'єднують підлітків, здебільшого формуються стихійно і складаються з близьких за рівнем розвитку та інтересів однолітків. Такі групи можуть закріплювати і навіть культивувати девіантні цінності і способи поведінки, робити сильний вплив на особистісний розвиток підлітків, стаючи регулятором їх поведінки.

Підлітки втрачають почуття дистанції, вони не здатні відрізнити бажане від необхідного, допустиме від неприпустимого, що врешті-решт може приводити до непередбачуваних подій. Існують особливі групи, для яких характерна установка на негайне задоволення бажань, на пасивний захист від труднощів, прагнення перекидати відповідальність на інших. Підлітків в цих групах відрізняє зневажливе ставлення до навчання, низька успішність, систематичне невиконання обов'язків. Прагнення всіляко ухилитись від виконання будь-яких домашніх обов'язків і доручень, домашніх завдань, а то й взагалі відвідувати шкільні заняття призводить до того, що такі підлітки опиняються в ситуації, коли перед ними виникає проблема великої кількості "зайвого часу", а по суті це означає невміння змістовно проводити дозвілля. У переважної більшості таких підлітків відсутні які-небудь індивідуальні захоплення, вони не займаються в секціях та гуртках, вони не відвідують виставки і театри, украй мало читають, а зміст прочитаних книг зазвичай не виходить за рамки пригодницько-детективного жанру. Беззмістовно проводиться час штовхає підлітків на пошук нових "гострих відчуттів".

Алкоголізація і наркотизація найтіснішим чином вплітаються в структуру девіантного способу життя підлітків. Так, І.П Лановенко було встановлено, що 90% підлітків, засуджених за агресивні злочини, скоїли їх в нетверезому стані [29]. Часто підлітки розпиванням спиртного як би відзначають свої "заслуги": вдалі пригоди, хуліганські вчинки, бійки, дрібні крадіжки [24]. При цьому, пояснення своїх поганих вчинків чи намірів відбувається в системі спотворених

морально-ціннісних координат та орієнтирів, оскільки для таких підлітків характерне неправильне уявлення про моральність, справедливість, сміливість та хоробрість.

Підводячи підсумок сказаному, ми хотіли не лише представити загальну картину виникнення та генези агресивності дітей підліткового віку (що в принципі неможливо в рамках такої роботи), а налаштувати читача на усю складність проблеми та усвідомлення ним важливості комплексу методів і способів попередження й усунення саме деструктивних агресивних тенденцій. При цьому кожен фахівець (в т.ч. і майбутній) повинен пам'ятати, що агресивна поведінка спричиняється не просто комплексом різних зовнішніх (фрустраційної чи конфліктної ситуації) і внутрішніх факторів (чутливість суб'єкта до цих ситуацій, наявність досвіду – наочіння і т. п.), а їх системою, яка реалізується в процесі формування мотиву (мотивації) у відповідних моделях поведінки.

Таким чином, ми розглянули поняття агресивної поведінки, причини та особливості прояву агресії у дітей та підлітків. Однак, цього недостатньо для практичних психологів, оскільки в процесі виконання своїх професійних функцій треба вміти діагностувати показники агресивності та схильності до неї, а також розрізняти різні форми її проявів: від соціально прийнятної – до асоціальної; від конструктивної – деструктивної; від особистісно доцільної – до особистісно деформуючої і т.п. Цьому важливому питанню і буде присвячено наступний розділ.

II. 1. Методики діагностики агресивності у дітей та підлітків

Агресивна поведінка дітей та підлітків легко виявляється за допомогою спостереження. Але для підтвердження результатів спостереження психологи застосовують спеціальні методики діагностики агресивності. Розглянемо деякі з них, які, на нашу думку, є надзвичайно цікаві та інформативні не лише у констатації наявності та вираженості агресії чи агресивності як особистісної властивості, а й сприяють виявленню певних індикаторів, котрі за сприятливих умов можуть прискорювати і поглиблювати розвиток цього явища.

Діагностика комунікативної толерантності

(В.В. Бойко)

Інструкція. Вам надається можливість зробити екскурс у різноманіття людських стосунків. З цією метою вам пропонується оцінити себе в дев'ятох нескладних ситуаціях взаємодії з іншими людьми. При відповіді важлива перша реакція. Пам'ятайте, що немає поганих або гарних відповідей, а тим більше правильних чи неправильних. Відповідати треба швидко, не роздумуючи і не пропускаючи питання. Свої відповіді варто проставляти у вигляді позначки ("+") в одному із чотирьох стовпчиків.

Перевірте себе, наскільки ви здатні приймати чи не приймати індивідуальності людей, що зустрічаються вам. Для цього зробіть оцінку власної особистості в контексті кожного з нижчезазначених суджень. Скористайтеся оцінками від 0 до 3 балів, щоб виразити, наскільки правильні вони щодо вас особисто:

0 балів – взагалі не відповідає моїй сутності; зовсім неправильно;

1 – правильно в деякій мірі (несильно виражено в мені);

2 – правильно в значній мірі (значно виражено);

3 – правильно в найвищій мірі (дуже сильно виражено).

Таблиця 1

№	Судження	Бали			
		0	1	2	3
1	Повільні люди, зазвичай, мене нервують	0	1	2	3
2	Мене дратують метушливі, непосидючі люди	0	1	2	3

3	Терпіти не можу гучних дитячих забав (ігор)	0	1	2	3
4	У мене негативне ставлення до оригінальних, яскравих особистостей	0	1	2	3
5	Я з підозрою та недовірою поставився б до бездоганної у всіх відношеннях людини	0	1	2	3
ВСЬОГО:					

Перевірте себе чи немає у вас тенденції *оцінювати людей, виходячи з власного "Я"*. Міру згоди із судженнями, як і в попередньому випадку, слід виразити у балах – від 0 до 3.

Таблиця 2

№	Судження	Бали			
		0	1	2	3
1	Мене, зазвичай, нервує некімтливий співрозмовник.	0	1	2	3
2	Мене дратують надто балакучі люди.	0	1	2	3
3	Розмова з байдужим для мене попутником, була б стомлюючою.	0	1	2	3
4	Мені було б важко вести розмову з випадковим попутником, який поступався б мені за рівнем знань і культури.	0	1	2	3
5	Мені важко знайти спільну мову з людьми іншого ніж у мене інтелектуального рівня.	0	1	2	3
ВСЬОГО:					

Перевірте себе на предмет *категоричності чи незмінності ваших оцінок на адресу навколишніх*.

Таблиця 3

№	Судження	Бали			
		0	1	2	3
1	Зовнішній вигляд багатьох моїх однолітків (зачіска, косметика, убрання) викликає у мене неприємні почуття.	0	1	2	3
2	Так звані "нові українці," зазвичай, неприємно вражають своїм безкультур'ям або рвацтвом.	0	1	2	3
3	Представники деяких національностей у моєму оточенні відверто несимпатичні мені.	0	1	2	3
4	Є такі хлопці (дівчата), яких я терпіти не можу.	0	1	2	3
5	Терпіти не можу однокласників з низьким інтелектуальним рівнем.	0	1	2	3
ВСЬОГО:					

Перевірте себе у якій мірі ви вмієте *приховувати чи згладжувати неприємні враження при взаєминах з некомунікабельними людьми* (ступінь згоди із судженнями оцінюйте від 0 до 3 балів).

Таблиця 4

№	Судження	Бали			
		0	1	2	3
1	Вважаю, що на людську брутальність треба відповідати тим же.	0	1	2	3
2	Мені важко приховати свою неприязнь до неприсмної мені людини.	0	1	2	3
3	Мене дратують люди, що прагнуть у суперечці за будь-що довести свою правоту.	0	1	2	3
4	Мені непримні самовпевнені люди.	0	1	2	3
5	Зазвичай не можу утриматися від зауваження на адресу озлобленої чи нервової людини, що штовхається в транспорті.	0	1	2	3
ВСЬОГО:					

Перевірте себе чи є у вас схильність змінювати й перевиховувати партнера (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

Таблиця 5

№	Судження	Бали			
		0	1	2	3
1	Мені властиво повчати інших.	0	1	2	3
2	Невиховані люди обурюють мене.	0	1	2	3
3	Я часто помічаю за собою, що намагаюся виховувати кого-небудь.	0	1	2	3
4	За звичкою я постійно роблю кому-небудь зауваження.	0	1	2	3
5	Я люблю командувати близькими.	0	1	2	3
ВСЬОГО:					

Перевірте себе у якій мірі для вас властиво "підганяти партнерів під себе", робити їх зручними (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

Таблиця 6

№	Судження	Бали			
		0	1	2	3
1	Мене дратують люди похилого віку, коли вони в годину пік перебувають в міському транспорті чи в магазинах.	0	1	2	3
2	Перебування в готельному номері зі сторонньою людиною для мене було б просто нестерпно.	0	1	2	3
3	У мене, зазвичай, виникає роздратування, коли мій товариш не погоджується в чомусь з моєю правильною позицією.	0	1	2	3
4	Я стаю нестерпним, коли мені заперечують.	0	1	2	3
5	Мене дратує, якщо мій товариш робить щось по-своєму, не так, як я цього хочу.	0	1	2	3
ВСЬОГО:					

Перевірте себе, чи властива вам така тенденція поведінки

(оцінка суджень від 0 до 3 балів).

Таблиця 7

№	Судження	Бали			
		0	1	2	3
1	Зазвичай, я сподіваюся, що моїм кривдникам за все воздасться.	0	1	2	3
2	Мені часто дорікають, що я постійно чимось незадоволений.	0	1	2	3
3	Я довго пам'ятаю образи, заподіяні мені тими, кого я ціную чи поважаю.	0	1	2	3
4	Не можна прощати товаришам нетактовні жарти.	0	1	2	3
5	Якщо мій однокласник ненавмисно принизить мою гідність (зацепить моє самолюбство), то я на нього ображусь.	0	1	2	3
ВСЬОГО:					

Перевірте себе в якій мірі ви можете проявити *терпимість до дискомфорتنних станів навколишніх* (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

Таблиця 8

№	Судження	Бали			
		0	1	2	3
1	Мені неприємні люди, які весь час в житті скиглять, нарікаючи на свою долю чи обставини.	0	1	2	3
2	Внутрішньо я не схвалюю поведінку своїх приятелів, що при першій можливості розповідають про свої болячки.	0	1	2	3
3	Я намагаюся уникати розмов, коли хто-небудь починає скаржитися на своє життя.	0	1	2	3
4	Зазвичай, я без особливої уваги вислухую сповіді своїх друзів (подруг).	0	1	2	3
5	Іноді я радію від того, коли мені вдається розізнати когось з рідних чи друзів.	0	1	2	3
ВСЬОГО:					

Перевірте себе на предмет вираження *адаптаційних можливостей при взаємодії з людьми* (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

Таблиця 9

№	Судження	Бали			
		0	1	2	3
1	Зазвичай, мені важко йти на поступки партнерам (товаришам).	0	1	2	3
2	Мені важко досягти взаєморозуміння з людьми, у яких поганий характер.	0	1	2	3
3	Зазвичай, в процесі роботи я пристосовуюсь до нових партнерів по спільній діяльності.	0	1	2	3
4	Я уникаю стосунків з трохи дивними людьми.	0	1	2	3
5	Зазвичай, я принципово наполягаю на своєму, навіть якщо розумію, що партнер правий.	0	1	2	3
ВСЬОГО:					

Обробка та інтерпретація даних.

Після завершення процедури оцінювання за усіма

поведінковими ознаками, що є індикаторами загального рівня комунікативної толерантності, необхідно знайти суму кожного індикатора і загальну суму. Величина загального сумарного показника обернено пропорційна показнику комунікативної толерантності, тобто чим більше балів, тим нижчим є її рівень вираженості. Максимальна кількість балів, яку можна набрати – 135, свідчить про абсолютну нетерпимість до навколишніх, що навряд чи можливо для нормальної особистості. Так само неможливо набрати нуль балів, що є свідченням терпимості до всіх типів партнерів у всіх ситуаціях. У середні показники, що характерні для представників різних професій (вихователі, медсестри, керівники медичних установ і підрозділів) за даними автора методики знаходяться в діапазоні значень від 31 до 40 балів.

Порівняйте свої дані з авторськими результатами і зробіть висновок про свою комунікативну толерантність. Зверніть увагу на те, за якими з 9 запропонованих вище поведінкових ознак у вас високі сумарні оцінки (тут можливий інтервал від 0 до 15 балів). Чим більше балів за конкретною ознакою, тим менш ви терпимі до людей у даному аспекті відносин з ними. Навпроти, чим менше ваші оцінки за тією чи іншою поведінковою ознакою, тим вищим є рівень загальної комунікативної толерантності за даним аспектом взаємин з партнерами. Зрозуміло, отримані дані дозволяють помітити лише основні тенденції, властиві вашій взаємодії з партнерами. У безпосередньому, живому спілкуванні особистість виявляється яскравіше і колоритніше.

Опитувальник для визначення індексу емпатійності (А.Меграбян, Н.Епштейн)

Емпатія – це здатність людини емоційно відгукуватись на переживання інших людей, яка проявляється як у співпереживанні так і в співпраці. Емоційний відгук під час співпереживання ідентичний самим переживанням конкретної людини, і досягається завдяки здатності суб'єкта уявити себе на місці того, хто переживає. Емоційний відгук співчуваючої людини завжди виражається в дбайливому ставленні до людини, з котрою вона співпереживає чи до тварини, котра страждає.

Переживання того хто співчуває та їх прояви можуть бути дуже різноманітними. Розглядаючи емпатію як індивідуально-психологічну характеристику, слід пам'ятати про ті чинники, які в найбільшій мірі позначаються на емоційній чутливості та особливостях емоційного реагування (стать, вік, емоційний досвід і т.п.). Ще однією важливою особливістю емпатії є те, що вона в однаковій мірі може виникати і проявлятися як щодо реальних людей (тварин), так і до тих, хто представлений у творах художньої літератури, кіно, образотворчому мистецтві.

Емпатія є фахово значимою рисою представників професій системи "людина-людина", а також тих, хто займається літературою і мистецтвом.

Опитувальник емпатичних тенденцій, що пропонується вашій увазі, призначений для виявлення здатності людини пережити стан іншого, що дозволяє їй краще його зрозуміти і допомогти.

Інструкція: "Опитувальник складається з 33 суджень. Уважно і вдумливо прочитуючи кожне з них, слід пригадати як ви реагуєте, чи поводити себе в аналогічних ситуаціях. Якщо, здебільшого, так, як вказано у судженнях, то ставте "+", якщо інакше, то" – "

Текст опитувальника

1. Мене охоплює смуток, коли я бачу незнайомця, який почуває себе самотньо серед людей.
2. Люди перебільшують можливості тваринного сприйняття, їх чуттєвість.
3. Мені неприємно, коли люди відкрито проявляють свої почуття.
4. Мене дратує в нещасних людях те, що вони завжди себе жаліють.
5. Я починаю нервувати, коли хто-небудь поруч зі мною нервує.
6. Я вважаю, що плакати від щастя дурість.
7. Я дуже глибоко проймаюсь проблемами своїх друзів.
8. Іноді пісні про любов зворушують мене.
9. Я дуже хвилююсь, коли змушений повідомити людям неприємну для них новину.
10. Мій настрій суттєво залежить від впливу оточуючих мене людей.

11. Більшість іноземців, яких я зустрічав(ла), здавались мені холодними і неемоційними.

12. Я би надав перевагу професії, в основі якої спілкування з людьми.

13. Я не дуже засмучуюсь, якщо мій друг діє непродумано.

14. Я люблю спостерігати, як люди приймають подарунки.

15. Самотні люди часто недобррозичливі.

16. Мені стає сумно, коли я бачу людину, яка плаче.

17. Слухаючи деякі пісні, я почуваю себе щасливим.

18. Коли я читаю який-небудь роман, то я так переживаю, боцімто все це відбувається насправді.

19. Я злюсь, коли бачу, як з кимось погано поводяться.

20. Я можу залишатись спокійним, навіть коли всі навколо мене хвилюються.

21. Якщо мій друг починає обговорювати зі мною свої проблеми, я намагаюсь перевести розмову на іншу тему.

22. Коли я буваю в кіно, мене іноді дивує, як багато людей навколо зітхають і плачуть.

23. Чужий сміх не заражає мене.

24. Коли я приймаю рішення, почуття інших людей, як правило, на нього не впливають.

25. Я втрачаю душевну рівновагу, якщо всі навколо чимось пригнічені.

26. Мені важко бачити, як люди легко розстроюються через дрібниці.

27. Я дуже засмучуюсь, коли бачу страждання тварин.

28. Дещо смішними виглядають переживання, викликані кіно або книгою.

29. Я дуже засмучуюсь, коли бачу німецьких старих людей.

30. Чужі сльози викликають у мене скоріше роздратування, ніж співчуття.

31. Я дуже переживаю, коли дивлюсь фільми.

32. Я часто помічаю, що можу залишитися байдужим до хвилювань навколишніх.

33. Маленькі діти іноді плачуть безпричинно.

Бланк відповідей

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33

Обробка даних: здійснюється шляхом підрахунку кількості відповідей, що співпадають з ключем:

"так" (+) — 1,5,7,8,9,10,12,14,16-19,25,26,27,29,31;

"ні" (–) — 2,3,4,6,11,13,15,20-24,28,30,32,33.

Індекс емпатійності визначається внаслідок співвіднесення загальної кількості відповідей досліджуваного, що співпали з ключем, з кількістю суджень опитувальника (тобто на 33). Чим ближче до одиниці прямує кількісний показник індексу, тим вищий рівень емпатії як особистісної риси досліджуваного.

Експрес-діагностика емпатії

Запитальник, з яким ми хочемо вас познайомити, складається з 6 діагностичних шкал емпатії, які дозволяють виявити ставлення піддослідного до батьків, тварин, старшого покоління, дітей, героїв художніх творів, знайомих і незнайомих людей. У запитальнику 36 суджень, на кожне з яких досліджуваний повинен обрати для себе варіант відповіді, використовуючи, при цьому, 6-рівневу шкалу: *не знаю, ніколи або ні, іноді, часто, майже завжди, завжди або так*. Кожен варіант відповіді оцінюється за такими кількісними значеннями: 0,1,2,3,4,5.

Інструкція: "Вам необхідно уважно ознайомитись зі змістом суджень. При цьому, в залежності від того наскільки вони відповідають вашій психологічній сутності зробіть необхідну позначку під однією з шести градацій листка відповідей. Слід бути якомога відвертим і не варто довго розмірковувати над обраним варіантом, тому що будь-яка відповідь буде правильною."

Текст опитувальника

1. Мені більше подобаються книги про подорожування, ніж книги з серії "Життя відомих людей".

2. Дорослих дітей дратує турбота з боку старших.
3. Мені подобається розмірковувати про причини успіхів чи невдач інших людей.
4. Серед існуючих музичних передач я надаю перевагу сучасним ритмам.
5. Надмірний гнів та несправедливі дорікання хворого треба терпіти, навіть якщо вони продовжуються роками.
6. Хворій людині завжди треба допомогти, навіть, словом.
7. Стороннім людям не варто втручатись у конфлікт між двома особами.
8. Старі люди, дуже часто ображаються без достатніх на те причин.
9. Сумні історії дитинства викликали у мене сльози.
10. Роздратований стан моїх батьків впливає на мій настрій.
11. Я байдужий до критики щодо моєї персони.
12. Мені більше подобається розглядати портрети, ніж картини з пейзажами.
13. Я завжди прощав своїм батькам, навіть тоді, коли вони були не праві.
14. Якщо кінь погано тягне, його треба відшмагати.
15. Коли я читаю про драматичні події в житті людей, то відчуваю їх так, ніби це діється зі мною.
16. Батьки ставляться до своїх дітей справедливо.
17. Якщо я помічаю конфлікт між підлітками чи дорослими, то я неодмінно втручаюсь в його розв'язання.
18. Я не звертаю увагу на поганий настрій своїх батьків.
19. Я довго спостерігаю за поведінкою птахів чи тварин, відкладаючи інші справи.
20. Фільми і книги можуть пройтись до сліз тільки несерйозних людей.
21. Мені подобається спостерігати за зовнішністю та поведінкою незнайомих людей.
22. В дитинстві я приводив додому бездомних собак і котів.
23. Всі люди надто озлоблені.
24. Дивлячись на сторонню людину, я дуже часто хочу спрогнозувати її подальше життя.
25. Помітивши скалічену тварину, я намагаюсь їй чимось допомогти.

26. В дитинстві молодші діти тримались мене як "реп'ях кожуха".

27. У людини завжди суттєво покращується стан, якщо її уважно вислухати.

28. Побачивши якусь вуличну пригоду, я намагаюсь уникнути можливих свідчень.

29. Молодшим подобається, якщо я пропоную їм свої ідеї, справи чи розваги.

30. Люди перебільшують здатність тварин відчувати настрій свого господаря.

31. З складних конфліктних ситуацій людина повинна виходити самотійно.

32. Якщо дитина плаче, на те є свої причини.

33. Молодь повинна завжди задовольняти будь-які прохання чи домагання старих.

34. Мені хочеться розібратись, чому дехто з моїх однокласників іноді задумливий.

35. Безпритульних домашніх тварин необхідно знищувати.

36. У розмові з друзями я завжди прагну уникнути аналізу їх особистісних проблем.

Таблиця 11

Листок відповідей

№ судження	Відповіді					
	Не знаю (0)	Ніколи або ні (1)	Іноді (2)	Часто (3)	Майже завжди (4)	Завжди або так (5)
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						
7.						
8.						
9.						
10.						
11.						
12.						
13.						
14.						
15.						
16.						
17.						
18.						
19.						
20.						

21.						
22.						
23.						
24.						
25.						
26.						
27.						
28.						
29.						
30.						
31.						
32.						
33.						
34.						
35.						
36.						

Обробку результатів слід розпочинати з визначення достовірності даних. Для цього необхідно підрахувати суму відповідей на наступні номери суджень запитальника:

Не знаю – 2,4,16,18,33;

Завжди або так – 2,7,11,13,16,18,23.

Окрім цього, *необхідно виявити:*

1) усі випадки, коли відповідь "завжди або так" одержано сразу на наступні обидва судження: 7 і 17, 10 і 18, 17 і 31, 22 і 35, 34 і 36;

2) скільки разів відповідь "завжди або так" одержано у першому з суджень, а "ніколи або ні" у другому для наступних пар: 3 і 36, 1 і 3, 17 і 28.

Після цього знаходять загальну суму усіх цих показників. Якщо вона перевищує 5 – то результат дослідження недостовірний; якщо дорівнює 4 – результат сумнівний; якщо сума не більша 3 – то результат може вважатись достовірним.

За умов достовірності даних слід зробити підрахунок основних (змістових) показників згідно поданого нижче ключа.

Таблиця 12

Ключ-дешифратор

№	Шкала	Номер судження
I	Емпатія з батьками	10,13,16
II	Емпатія з тваринами	19,22,25
III	Емпатія з старшим поколінням	2,5,8
IV	Емпатія з дітьми	26,29,35
V	Емпатія з героями худ.творів	9,12,15
VI	Емпатія з незнайомими людьми	21,24,27
СУМА		

На основі досліджень молодих людей 16-22-річного віку, проведених І.М.Юсуповим, встановлено наступні **рівні емпатії**:

Таблиця 13

Нормативна база

Рівень	Кількість балів (за шкалами)	В цілому (з врахуванням оцінок)
Дуже високий	15-18	82-90
Високий	13-14	63-81
Середній	5-12	37-62
Низький	2-4	12-36
Дуже низький	0-1	5-11

І, на завершення, нам хотілось би наголосити на тому, що правильність інтерпретації одержаних результатів в значній мірі залежить від того чи має дослідник інформацію про особливості життєвого шляху піддослідного, про його поведінку і характер, найближче соціальне оточення, умови навчання і виховання. Саме завдяки такій інформації ваші висновки набудуть логічної довершеності і обґрунтованості, а рекомендації – переконливості і дієвості.

Опитувальник агресії Басса-Даркі (Buss-Durkey Inventory)

Дана методика створена А. Бассом та А. Даркі у 1957 р. і призначена для діагностики агресивних й ворожих реакцій. При створенні опитувальника, автори виходили з положення про те, що агресивні прояви можна розділити на два основних типи:

- *мотиваційна агресія, як самоцінність;*
- *інструментальна, як засіб.*

При цьому, на думку науковців, і той і інший вид агресії може як усвідомлюватись (а значить і контролюватись свідомістю), так і не усвідомлюватись (бути поза її контролем), перебуваючи у формі різних емоційних переживань (гнів, ворожість тощо).

Опитувальник Басса-Даркі спрямований на виявлення властивих особистості деструктивних тенденцій. На думку авторів, визначивши їх рівень можна з великим ступенем ймовірності прогнозувати можливість прояву відкритої мотиваційної агресії.

Даний діагностичний інструмент дає змогу об'єктивувати та диференціювати різноманітні прояви агресії і ворожості, котрі автори методики репрезентували у таких видах реакцій:

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи.

2. Непряма агресія – агресія, обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована.

3. Роздратування – готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість).

4. Негативізм – опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби, протидія встановленим звичаям і законам.

5. Образа – заздрість і ненависть до оточуючих за реальні та вигадані дії.

6. Підозрілість – в діапазоні від недовіри й обережності у ставленні до людей до переконання у тому, що інші люди планують та приносять шкоду.

7. Вербальна агресія – вираз негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).

8. Почуття провини – ілюструє можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, котра продукує зло, а також усвідомлення нею докорів сумління.

Опитувальник складається з 75 тверджень, на які досліджуваний повинен дати ствердну ("так") чи заперечну ("ні") відповідь. При складанні опитувальника автори керувалися наступними принципами:

1. Питання повинно відноситися тільки до однієї форми агресії.

2. Питання формулюються таким чином, щоб у найбільшій мірі послабити вплив на відповідь механізму соціальної бажаності (суспільного схвалення).

Відповіді оцінюються за вісьмома шкалами і аналогічно знаходиться індекс ворожості та агресивності. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

Зміст опитувальник складається з 75 тверджень, кожне з яких відноситься до однієї з восьми форм агресивних чи ворожих реакцій. За кількістю збігів відповідей з ключем підраховуються індекси різних форм агресивності й ворожих реакцій, а також загальний індекс агресивності та індекс ворожості.

Методика призначена для обстеження досліджуваних у віці від 14 років і старше.

При складанні опитувальника автори керувалися наступними принципами:

- *Кожне питання тесту повинно відноситися тільки до однієї з форм агресії.*
- *Питання формулювались таким чином, щоб у найбільшій мірі послабити вплив механізму соціальної бажаності (суспільного схвалення) на відповідь досліджуваного.*

Інструкція. Уважно прочитайте кожне судження: якщо ви згодні з ним, то ставте знак "+", якщо ні, ставте знак "-".

Текст опитувальника

1. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти шкоду іншому.
2. Іноді я пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююся.
4. Якщо мене не попросять по доброму, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди одержую те, що мені належить.
6. Я знаю, що люди говорять про мене "поза очі".
7. Якщо я не схвалюю поведінки друзів, я даю їм це відчутти.
8. Коли мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчував гризіння совісті.
9. Мені здається, що я не здатний ударити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожено з людьми, що ставляться до мене трохи більш дружньо, ніж я очікував.
15. Я часто буваю незгодний з людьми.
16. Іноді мені на думку спадають такі речі, від яких мені соромно.
17. Якщо хто-небудь першим ударить мене, я не відповім йому тим же.

18. Коли я дратуюсь, я грюкаю дверима.
19. Я набагато дратівливіший, ніж здається.
20. Якщо хтось уявляє себе начальником, я завжди дію йому всупереч.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Людям, які ухиляються від роботи, повинно бути властиве почуття провини.
25. Той, хто ображає мене і мою родину, запрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лють, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже щотижня я бачу кого-небудь, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене гнітить те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, що постійно дратують вас, заслуговують на те, щоб їх "надавали" по носі.
34. Я ніколи не буваю похмурим від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я заслуговую, я не засмучуюся.
36. Якщо хтось прагне вивести мене зі стану рівноваги, я не звертаю на це увагу.
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене глузують.
39. Навіть якщо я злюся, я не використовую грубувату лексику.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хто-небудь ударить мене.
42. Коли виходить не по моєму, я іноді ображаюся.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти "чужинцям".
46. Якщо хто-небудь дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую.

48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити кого-небудь.
49. З дитинства я ніколи не виявляв вибухів гніву.
50. Я часто почуваюся як порохова бочка, що готова вибухнути.
51. Якби всі знали про мої почуття, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати.
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що-небудь приємне для мене.
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я б'юся не рідше і не частіше ніж інші.
56. Я можу згадати випадки, коли я був настільки злим, що брав річ, яка потрапляла мені під руку, і ламав її.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить мене зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю.
60. Я лаюся тільки від злості.
61. Коли я вчиняю неправильно, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубуватий щодо людей, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити.
66. Я не вмю поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, що здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюся через дріб'язки.
70. Мені рідко приходить на думку, що люди намагаються розлютити чи образити мене.
71. Я часто тільки загрожую людям, хоча і не збираюся виконувати погрози.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У суперечці я часто підвищую голос.
74. Я намагаюся зазвичай ховати своє погане ставлення до людей.
75. Я краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися.

Бланк відповідей

	Фізична агресія		Непряма агресія		Роздратування		Негативізм		Образа		Підозрілість		Вербальна агресія		Почуття провини	
	1		2		3		4		5		6		7		8	
	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-
	1		2		3		4		5		6		7		8	
		9		10		11		12		13		14		15		16
		17		18		19		20		21		22		23		24
	25		26		27		28		29		30		31		32	
	33		34		35		36		37		38		39		40	
		41		42		43			44		45		46		47	
	48		49		50				51		52		53		54	
	55		56		57				58		59		60		61	
	62		63		64						65		66		67	
	68					69					70		71			
					72								73			
														74		
														75		
Σ																

Відповіді оцінюються за кожною з восьми шкал, а далі на основі одержаних даних знаходиться індекс ворожості та індекс агресивності. Перший з них визначають за сукупним показником 5 і 6-ої шкали, а індекс агресивності є сумарним значенням 1, 3 і 7 шкали:

Ворожість = Образа + Підозрілість;

Агресивність = Фізична агресія + Роздратування + Вербальна агресія.

За Роговим Є.І., нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості – $6,5-7 \pm 3$. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

Дещо інший підхід у визначенні нормативної бази пропонує Хван А.А. значення цих показників дорівнює середньому арифметичному складових показників (так як максимальним рівнем в усіх випадках є 100 стандартних балів):

Ворожість = (Образа + Підозрілість) / 2

Агресивність = (Фізична агресія + Роздратування + Вербальна агресія) / 3

Також Хван А.А. разом з співавторами пропонує дещо складнішу схему інтерпретація результатів. Сирі бали за кожною шкалою необхідно помножити на коефіцієнт, мета якого – привести

максимальне значення за кожною шкалою до 100 балів. Потім ці бали переводяться в стени:

Таблиця 15

Обробка результатів

	Шкала	Прямі твердження	Зворотні твердження	Коефіцієнт
1.	Фізична агресія	1, 25, 33, 48, 55, 62, 68	9, 17, 41	10
2.	Непряма агресія	2, 18, 34, 42, 56, 63	10, 26, 49	8
3.	Роздратування	3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72	11, 35, 69	11
4.	Негативізм	4, 12, 20, 28, 36		20
5.	Образа	5, 13, 21, 29, 37, 51, 58	44	9
6.	Підозрілість	6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59	65, 70	10
7.	Вербальна агресія	7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73	39, 66, 74, 75	13
8.	Почуття провини	8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67		11

Таблиця 16

Нормативна база

Стени	Результати у балах		Інтерпретація
	Фізична агресія	Непряма агресія	
	Вербальна агресія	Роздратування	
	Негативізм	Підозрілість	
	Почуття провини	Образа	
1	0 -20	0	низький рівень
2	20 - 30	0 – 14	
3	31 - 41	15 – 25	середній рівень
4	42 -52	26 – 36	
5	53- 63	37 – 47	підвищений рівень
6	64 -74	48 – 58	
7	75 - 85	59 – 69	високий
8	86 - 96	70 – 80	дуже високий
9	97 і більше	81 – 92	
10		92 і більше	

Як вже зазначалося вище фізична, непряма і вербальна агресія разом утворюють сумарний індекс агресивних реакцій, а образа і підозрілість – індекс ворожості.

Користуючись цією методикою, необхідно пам'ятати, що агресивність, як властивість особистості, і агресія, як акт поведінки, можуть бути зрозумілі в контексті психологічного аналізу потребово-мотиваційної сфери особистості. Тому опитувальником Басса-Даркі слід користуватися в сукупності з іншими методиками, котрі нададуть змогу представити цілісну особистість досліджуваного.

Особистісна агресивність і конфліктність

(І.Б.Дерманова)

Методика призначена для виявлення схильності суб'єкта до конфліктності та агресивності як особистісних характеристик. Побудована як опитувальник, за результатами відповідей якого можна знайти (у відповідності з ключем) сумарні показники за наступними шкалами: *запальність, наступальність, образливість, не поступливість, компромісність, мстивість, нетерпимість до думки інших, підозрілість*. Далі кожне з шальованих значень виступає своєрідною складовою більш **системних показників**, а саме: *позитивної агресивності, негативної агресивності, конфліктності*.

Інструкція до тесту

Вам пропонується висловити своє ставлення до цілої низки тверджень. При згоді з твердженням в реєстраційному бланку у відповідному квадратику слід поставити знак "+" ("так"), у разі незгоди – знак "-" ("ні").

Текст опитувальника

1. Я легко можу розізлитись, але швидко заспокоююсь.
2. У суперечках я завжди намагаюся захопити ініціативу.
3. Мені, здебільшого, не віддають належне за мої справи.
4. Якщо мене не попросять по-хорошому, я не поступлюся.
5. Я намагаюся робити все, щоб уникнути напруженості у стосунках.
6. Якщо до мене поступають несправедливо, то я подумки накликаю на кривдника всілякі нещастя.
7. Я часто злюся, коли мені заперечують.
8. Я думаю, що "поза очі" про мене говорять погано.
9. Я набагато дратівливіший, ніж здається.
10. Думка, що напад – це кращий захист, правильна.
11. Обставини майже завжди сприятливіші для інших, ніж для мене.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, я намагаюся його не виконувати.
13. Я намагаюся знайти таке рішення спірного питання, яке задовольнило б усіх.
14. Я вважаю, що добро ефективніше від помсти.
15. Кожна людина має право на свою думку.

16. Я вірю в чесність намірів більшості людей.
17. Мене охоплює лютя, коли з мене насміхаються.
18. У суперечці я часто перебиваю співрозмовника, нав'язуючи йому мою точку зору.
19. Я часто ображаюся на зауваження інших, навіть якщо і розумію, що вони справедливі.
20. Якщо хтось корчить з себе важливу персону, я завжди роблю йому наперекір.
21. Як правило, я пропоную, "золоту серединку".
22. Я вважаю, що гасло з мультфільму "Зуб за зуб, хвіст за хвіст" справедливе.
23. Якщо я все продумав, то я не потребую порад інших.
24. З людьми, які зі мною привітніші, ніж я очікував, тримаюся насторожено.
25. Якщо хтось виводить мене з себе, я не звертаю на це уваги.
26. Я вважаю нетактовним не давати висловитися в суперечці іншій стороні.
27. Мене ображає відсутність уваги з боку оточуючих.
28. Я не люблю піддаватися в грі навіть з дітьми.
29. У суперечці я намагаюся знайти те, що влаштує обидві сторони.
30. Я поважаю людей, які не пам'ятають зла.
31. Твердження: "Розум – добре, а два – краще" – справедливе.
32. Твердження: "Не обдуриш – не проживеш" теж справедливе.
33. У мене ніколи не буває спалахів гніву.
34. Я можу уважно і до кінця вислухати аргументи того, хто сперечається зі мною.
35. Я завжди ображаюся, якщо серед нагороджених за справу, в якому я брав участь, мене немає.
36. Якщо в черзі хтось намагається довести, що він стоїть попереду мене, я йому не поступаюся.
37. Я намагаюся уникати загострення відносин.
38. Часто я уявляю ті покарання, котрих могли зазнати мої кривдники.
39. Я не вважаю, що я дурніший за інших, тому їх думка мені не указ.
40. Я засуджую недовірливих людей.
41. Я завжди спокійно реагую на критику, навіть якщо вона здається мені несправедливою.

42. Я завжди переконано відстоюю свою правоту.
43. Я не ображаюся на жарти друзів, навіть якщо вони злі.
44. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за рішення важливого для всіх питання.
45. Я намагаюся переконати іншого прийти до компромісу.
46. Я вірю, що за зло можна відплатити добром, і дію відповідно до цього.
47. Я часто звертаюся до колег, щоб дізнатися їхню думку.
48. Якщо мене хвалять, значить, цим людям від мене щось потрібно.
49. У конфліктній ситуації я зберігаю спокій.
50. Мої близькі часто ображаються на мене за те, що в розмові з ними я їм рота не даю розкрити.
51. Мене не зачіпає, якщо при похвалі за загальну роботу не згадується моє ім'я.
52. Ведучи переговори зі старшим за посадою, я намагаюся йому не заперечувати.
53. У рішенні будь-якої проблеми я віддаю перевагу золотій середині.
54. До мстивих людей у мене негативне ставлення.
55. Я не думаю, що керівник повинен зважати на думку підлеглих, адже відповідати за все йому.
56. Я часто боюся каверз з боку інших людей.
57. Мене не обурює, коли люди штовхають мене на вулиці або в транспорті.
58. Коли я розмовляю з кимось, мене так і прориває якомога швидше викласти свою думку.
59. Іноді я відчуваю, що життя зі мною вчиняє несправедливо.
60. Я завжди намагаюся вийти з вагона раніше за інших.
61. Навряд чи можна знайти таке рішення, яке б усіх задовольнило.
62. Жодна образа не повинна залишатися безкарною.
63. Я не люблю, коли інші лізуть до мене з порадами.
64. Я підозрюю, що багато хто підтримує зі мною знайомство з користі.
65. Я не вмю стримуватися, коли мені незаслужено дорікають.
66. При грі в шахи або настільний теніс я більше люблю атакувати, ніж захищатися.
67. У мене викликають жаль надмірно образливі люди.

68. Для мене не має великого значення, чия точка зору в суперечці виявиться правильною - моя чи чужа.
69. Компроміс не завжди є найкращим вирішенням суперечки.
70. Я не заспокоююся до тих пір, поки не помщуся кривднику.
71. Я вважаю, що краще порадитися з іншими, ніж приймати рішення одному.
72. Я сумніваюся в щирості слів більшості людей.
73. Зазвичай мене важко вивести з себе.
74. Якщо я бачу недоліки у інших, я не соромлюся їх критикувати.
75. Я не бачу нічого образливого в тому, що мені говорять про мої недоліки.
76. Будь я на базарі продавцем, я не став би поступатися в ціні за свій товар.
77. Піти на компроміс – значить показати свою слабкість.
78. Чи справедлива думка: якщо тебе вдарили по одній щоці, то треба підставити й іншу?
79. Я не відчуваю себе ображеним, якщо думка іншого виявляється правильнішою.
80. Я ніколи не підозрюю людей в нечесності.

Таблиця 17

Ключ до тесту

	Запаль- ність	Наступальн., напористість	Образли- вість	Непоступ- ливість	Безкомпро- місність	Мсти- вість	Нетерпи- мість	Підо- зрілість
Так	1,9,17,65	2,10,18,42, 50,58,66,74	3,11,19, 27,35,59	4,12,20,2 8, 36, 60, 76	5,13,21,2 9, 37, 45, 53	6,22,38, 62, 70	7, 23, 39, 55, 63	8,24,32, 48,56, 64,72
Ні	25,33,41, 49,57,73	26, 34	43, 51, 67, 75	44,52, 68	61,69, 77	14,30,46, 54, 78	15,31,47, 71, 79	16,40, 80
Σ								
ПА		+++		+++				
НА						+++	+++	
Конф.	+++		+++		+++			+++

Обробка результатів тесту

Будь-яка ствердна чи заперечна відповідь оцінюється в 1 бал і відповідно до ключа за кожною шкалою нараховується сумарний показник, який знаходиться в діапазоні значень від 0 до 10 балів.

Сума балів за шкалами "наступальність (напористість)" і "непоступливість" дає сумарний показник *позитивної агресивності (ПА)* суб'єкта.

Сума балів, набрана за шкалами "нестерпність до думки інших" і "мстивість", дає показник *негативної агресивності (НА)* суб'єкта.

Сума балів за шкалами "безкомпромісність", "запальність", "образливість", "підозрілість" дає узагальнений показник *конфліктності (Конф.)*.

Слід зазначити, що кожен конкретний показник базової і системної шкали може бути співвіднесений з наступними якісними показниками представленими у таблиці 26.

Таблиця 18

Нормативні показники для базових і системних шкал

	Базові шкали	Системні шкали	
		Позитивна і негативна агресивність (у балах)	Конфліктність
Низький рівень	0 – 3	0 – 7	0 – 15
Середній рівень	4 – 6	8 – 13	16 – 27
Високий рівень	7 – 10	14 – 20	28 – 40

Скорочений варіант опитувальника Басса-Даркі (Опитувальник узятий з кн.: Фетіскін Н.П. [57, с. 116-118].

Текст опитувальника

1. Якщо я розізлюся, то можу вдарити кого-небудь.
2. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене не попросять по-хорошому, я не виконаю прохання.
5. Мені здається, що доля до мене несправедлива.
6. Я знаю, що люди говорять про мене поза очі.
7. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
8. Якщо мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчував (а) пекельні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
10. Коли я дратуюся, то гріюся дверима.
11. Іноді люди дратують мене просто своєю присутністю.

12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться його порушити.
13. Іноді мене гризе заздрість, хоча я цього не показую.
14. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
15. Я вимагаю, щоб люди поважали мої права.
16. Іноді мені в голову приходять думки, яких я соромлюся.
17. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
18. Іноді я висловлюю гнів тим, що стукаю кулаком по столу.
19. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готовий (а) вибухнути.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я завжди роблю йому наперекір.
21. Немає людей, яких я ненавидів би по-справжньому.
22. Досить багато людей мені заздять.
23. Навіть якщо я злюся, то не вживаю до "сильних" висловів.
24. Люди, що ухиляються від роботи, повинні відчувати почуття провини.
25. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось вдарить мене.
26. Я можу згадати випадок, коли був такий злий, що хапав перший ліпший предмет і ламав його.
27. Я буваю грубуватий (а) щодо людей, які мені не подобаються.
28. Коли зі мною розмовляють командним тоном, мені нічого не хочеться робити.
29. Зазвичай я намагаюся приховувати своє погане ставлення до людей.
30. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
31. Якщо хтось дратує мене, я готовий (а) сказати все, що я про нього думаю.
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Якщо хтось першим вдарить мене, я йому не відповім.
34. У суперечці я часто підвишую голос.
35. Я не дратуюся через дрібниці.
36. Коли люди корчаться з себе начальника, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
37. Я не завжди отримую те хороше, що заслуговую.
38. У мене немає ворогів, які хотіли б мені нашкодити.
39. Я часто погрожую людям, хоча і не збираюся ці погрози виконувати.
40. Я багато роблю такого, про що згодом шкодую.

Ключ до тесту

1. *Фізична агресія* 1 –9 17 –25 –33
2. *Непряма агресія* –2 10 18 26 34
3. *Дратівливість* 3 11 19 27 –35
4. *Негативізм* 4 12 20 28 36
5. *Образливість* 5 13 –21 29 37
6. *Підозрілість* 6 14 22 30 –38
7. *Вербальна агресія* 7 15 –23 31 39
8. *Почуття провини* 8 16 24 32 40

Підраховується сума балів з урахуванням знака відповідей (відповідь "ні" позначена знаком мінус) у кожній шкалі.

Тест вимірювання агресії Б. Басса і Р. Даркі

(адаптований Л.Г. Почебут)

Інструкція. "Тест, що пропонується вашій увазі, виявляє ваш звичайний стиль поведінки в стресових чи конфліктних ситуаціях. Вам необхідно дати однозначну відповідь ("так" або "ні") на 40 запитань. Кожну відповідь проставте у відповідній клітинці бланку відповідей".

1. *Вербальна агресія (ВА):* людина вербально, словами, висловлює своє агресивне ставлення до іншої людини, вживає словесні образи.
2. *Фізична агресія (ФА):* людина схильна фізично виражати свою агресію щодо іншої людини і може вдатись до застосування грубої фізичної сили.
3. *Предметна агресія (ПА):* людина зриває свою агресію на навколишні предмети.
4. *Емоційна агресія (ЕА):* у людини при спілкуванні з іншою людиною виникає емоційне відчуження, почуття підозрілості, ворожості і недобррозичливості до неї.
5. *Самоагресія (СА):* людина не перебуває сама з собою в мирі та злагоді, у неї відсутні або послаблені механізми захисту "Я", він виявляється беззахисною щодо агресивного середовища.

Сума балів *більше 5* означає, що у людини *високий рівень агресії* за цим типом поведінки і *низький ступінь адаптивної поведінки*.

Якщо сума становить 3 або 4 бали, можна говорити про *середній ступінь агресії і адаптації*.

Сума балів від 0 до 2 свідчить про *низьку вираженість агресивної поведінки і високий ступінь адаптованості, пристосовності за даним типом поведінки*.

Текст опитувальника

1. Під час суперечки я часто підвищую голос.
2. Якщо хтось мене дратує, я можу сказати йому все що я про нього думаю.
3. Якщо мені необхідно буде застосувати фізичну силу для захисту своїх прав, я неодмінно це зроблю.
4. Коли я зустрічаю неприємну мені людину, я можу дозволити собі непомітно ущипнути або штовхнути його.
5. Захопившись суперечкою з іншою людиною, я можу вдарити кулаком по столу, щоб привернути увагу або довести свою правоту.
6. Я постійно відчуваю, що інші не поважають мої права.
7. Згадуючи минуле, деколи я відчуваю образу за себе.
8. Хоча я і не подаю виду, іноді мене з'їдає заздрість.
9. Якщо я не схвалюю поведінки своїх знайомих, то я прямо кажу їм про це.
10. У гніві я вживаю сильні вирази (сквернословлю).
11. Якщо хтось підніме на мене руку, я постараюся вдарити його першим.
12. Я буваю настільки розлючений (а), що кидаю речі.
13. У мене часто виникає потреба переставити в квартирі меблі або повністю змінити її.
14. У спілкуванні з людьми я часто відчуваю себе як "порохова бочка", в постійній готовності вибухнути.
15. Часом у мене з'являється бажання зло пожартувати над іншою людиною.
16. Коли я сердитий (а), то зазвичай роблюся похмурим.
17. У розмові з людиною я намагаюся її уважно вислухати, не перебиваючи.
18. У молодості у мене часто "свербіли кулаки" і я завжди був (а) готовий пустити їх в хід.
19. Якщо я знаю, що людина навмисно мене штовхнула, то справа може дійти до рукопашної.

20. Творчий безлад на моєму робочому столі дозволяє мені ефективно працювати.

21. Я пам'ятаю, що бував (а) настільки сердитим, що хапав (а) все, що потрапляло під руку, і ламав (а).

22. Іноді люди дратують мене вже однією своєю присутністю.

23. Я часто дивуюся, які приховані причини змушують іншу людину робити для мене щось хороше.

24. Якщо мене образять, то у мене пропадає бажання розмовляти з ким би то не було.

25. Іноді я навмисно кажу погані речі про людину, яку не люблю.

26. Коли я розлючений (а), я говорю найбільш лайливі слова.

27. У дитинстві я уникав (а) битися.

28. Я знаю, з якої причини і коли можна кого-небудь вдарити.

29. Коли я розлючений (а), я можу грюкнути дверима.

30. Мені здається, що оточуючі люди мене не люблять.

31. Я постійно ділюся з іншими людьми своїми почуттями і переживаннями.

32. Дуже часто своїми словами і діями я завдаю шкоди собі.

33. Коли люди кричать на мене, я відповідаю тим же.

34. Якщо хто-небудь ударить мене першим, я у відповідь вдарю його.

35. Мене дратує, коли речі і предмети лежать не на своєму місці.

36. Якщо мені не вдається полагодити зламану чи порвану річ, то я в гніві ламаю і рву її остаточно.

37. Інші люди мені завжди здаються більш успішними.

38. Коли я думаю про дуже неприємному мені людину, я можу досягти сильного збудження від бажання заподіяти йому зло.

39. Іноді мені здається, що доля зіграла зі мною злий жарт.

40. Якщо хто-небудь зі мною поводить не так, як слід, я дуже засмучуюсь з цього приводу.

Обробка результатів

Спочатку відповідно до ключа підраховуються суми балів у кожній шкалі. Всього опитувальник містить п'ять діагностичних шкал агресивності.

Далі підраховується сума балів з усього тесту. Якщо вона перевищує 20 балів, це означає високий рівень агресивності поведінки і низькі адаптаційні можливості. Сума балів від 0 до 10 означає низький ступінь агресивності і виражену адаптивну поведінку.

Бланк відповідей

№ суд-ження	Так	Ні	№ суд-ження	Так	Ні
1.			21.		
2.			22.		
3.			23.		
4.			24.		
5.			25.		
6.			26.		
7.			27.		
8.			28.		
9.			29.		
10.			30.		
11.			31.		
12.			32.		
13.			33.		
14.			34.		
15.			35.		
16.			36.		
17.			37.		
18.			38.		
19.			39.		
20.			40.		

Опитувальник ауто- і гетероагресії

Методика розроблена Є.П. Ільїним для визначення спрямованості агресії на себе або на інших.

Інструкція. Зараз я зачитаю низку положень, що стосуються вашої поведінки. Якщо вони відповідають наявній у вас тенденції реагувати саме таким чином, то у відповідній клітинці реєстраційного бланку поставте знак "+", якщо ні, то знак "-".

Текст опитувальника

1. Я не можу втриматися від грубих слів на свою адресу, якщо допускаю помилку в якійсь важливій для мене справі.
2. Часом я вимагаю в різкій формі, щоб поважали мої права.
3. Коли у мене щось не виходить в спільній роботі з іншими, я перш за все лаю себе, а не партнерів.
4. Від злості я часто посилаю прокляття своєму кривднику.

5. При виникненні конфлікту з іншими людьми я найчастіше звинувачую себе.
6. Якщо хто-небудь мене дратує, я готовий (а) сказати все, що про нього думаю.
7. Я часто проклинаю себе за те, що зробив (а) не те, що хотів.
8. Коли на мене кричать, я теж починаю кричати у відповідь.
9. Іноді я висловлюю досаду на себе якоюсь фізичною дією (вдаряю себе по стегну, по лобі тощо).
10. Я часто просто погрожую людям, хоча і не збираюся її виконувати.
11. Якщо я роблю вчинок, який здається мені негідним, я довго картаю себе, не соромлячись при цьому у висловлюваннях на свою адресу.
12. Я не можу втриматися від грубих слів, якщо хтось не згоден зі мною.
13. Якщо я роблю якусь дурість, то лаю себе останніми словами.
14. У суперечці я починаю сердитися і кричати.
15. Коли хтось не віддає мені борг, я звинувачую насамперед самого себе: так мені, дурневі, й треба.
16. Я буваю грубуватий з людьми, які мені не подобаються.
17. Посварившись з кимось, я ніколи не звинувачую себе.
18. Я не вмю "поставити людину на місце", навіть якщо вона цього заслуговує.
19. Навіть якщо я злюся на себе, я не вдаюся до сильних висловлювань на свою адресу.
20. Яким би я не був злим, я намагаюся не ображати інших.

Ключ до опитувальника

Шкала аутоагресії: загальний показник визначається за сумою балів при відповідях "так" у пунктах 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15 і відповідях "ні" у пунктах 17 і 19.

Шкала гетероагресії: нараховується по 1 балу за відповіді "так" у пунктах 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16 і відповіді "ні" у пунктах 18, 20.

За результатами порівняння отриманих балів у кожній шкалі, психолог робить висновок про те, який вид агресії більш виражений у даної людини.

Методика А. Ассінгера

"Діагностика схильності до агресивної поведінки"

Інструкція. Вам пропонуються ряд ситуацій. Підкресліть той варіант її вирішення, який для вас найбільш характерний.

Текст опитувальника

1. Чи схильні ви шукати шляхи до примирення після чергового конфлікту?
 - 1) завжди;
 - 2) іноді;
 - 3) ніколи.
2. Як ви поводить себе в критичній ситуації?
 - 1) зберігаєте повний спокій;
 - 2) внутрішньо закипаєте;
 - 3) втрачаєте самовладання.
3. Яким (ою) вас вважають колеги і знайомі?
 - 1) доброзичливим;
 - 2) спокійним і незаздрісним;
 - 3) самовпевненим і заздрісним.
4. Як ви відреагуєте, якщо вам запропонують відповідальну посаду?
 - 1) відмовитися від неї заради власного спокою;
 - 2) погодитесь з деякими побоюваннями;
 - 3) погодитесь без коливань.
5. Як ви будете себе поводити, якщо хтось із колег без дозволу візьме з вашого столу документ?
 - 1) запитайте, чи не потрібно йому ще що-небудь;
 - 2) змусите повернути;
 - 3) видасте йому "по перше число".
6. Якими словами ви зустрінете чоловіка (дружину), якщо він (вона) повернувся (лась) з роботи пізніше звичайного?
 1. "Я вже почав (-ла) хвилюватися".
 2. "Що це тебе так затримало?"
 3. "Де ти пропадаєш допізна?"
7. Як ви поводить себе за кермом автомобіля?
 - 1) вам все одно, скільки машин вас обігнало.
 - 2) намагаєтесь обігнати машину, яка "показала вам хвіст".
 - 3) помчите з такою швидкістю, щоб ніхто не наздогнав вас.

8. Якими ви вважаєте свої погляди на життя?
- 1) легковажними;
 - 2) збалансованими;
 - 3) вкрай жорсткими.
9. Що ви робите, якщо не все вдається?
- 1) упокоюєтесь;
 - 2) прагнете надалі бути обережнішим;
 - 3) намагаєтесь перекласти провину на іншого.
10. Як ви відреагуєте на фейлетон про випадки розбещеності серед сучасної молоді?
1. "Треба створити їм можливість організовано і культурно відпочивати".
 2. "Пора б уже заборонити їм такі розваги".
 3. "І чого тільки ми з ними возимося?"
11. Що ви відчуваєте, якщо посада, яку ви хотіли зайняти, дісталася вашому колезі?
1. "Може мені пощастить наступного разу".
 2. "І навіщо я тільки на це нерви витрачав?"
 3. "Видно, його фізіономія шефу приємніша".
12. Як ви дивитесь на страшні фільми?
- 1) боїтеся;
 - 2) скучаєте;
 - 3) отримуєте щире задоволення.
13. Якщо через дорожні корки ви запізнитесь на важливу нараду:
- 1) засмутитесь;
 - 2) будете нервувати під час засідання;
 - 3) спробуєте викликати поблажливість партнерів.
14. Як ви ставитесь до своїх спортивних успіхів?
- 1) насолоджуєтесь від почуття власної сили та спритності;
 - 2) обов'язково намагаєтесь виграти;
 - 3) дуже гнівайтесь, якщо не щастить.
15. Що ви будете робити, якщо вас погано обслужили в ресторані?
- 1) стерпите, уникаючи скандалу;
 - 2) покличете метрдотеля і зробите йому зауваження;
 - 3) відправитесь зі скаргою до директора ресторану.
16. Як ви себе поведете, якщо вашу дитину образили в школі?
- 1) поговорите з учителем;

- 2) влаштуєте скандал батькам "малолітнього злочинця";
- 3) порадите дитині дати здачі.

17. Яка, на вашу думку, ви людина?

- 1) середня;
- 2) самовпевнена;
- 3) пробивна.

18. Що ви відповісте підлеглому, з яким зіткнулися в дверях, якщо він почав вибачатися перед вами?

1. "Вибачте, це моя провина".
2. "Нічого, дрібниці".
3. "А уважнішим ви бути не можете?"

19. Як ви відреагуєте на статтю в газеті про випадки хуліганства серед молоді?

1. "Не можна все валити на молодь, винні й вихователі!"
2. "Коли ж нарешті буде вжито заходів?"
3. "Треба б ввести тілесні покарання".

20) Уявіть, що вам належить заново народитися, але вже твариною. Якій тварині ви віддасте перевагу?

- 1) домашній кішці;
- 2) ведмедеві;
- 3) тигру або леопарду.

Обробка результатів

Підраховується сума номерів підкреслених відповідей.

Інтерпретація

Якщо досліджуваний набирає 45 балів і більше, то він надмірно агресивний, 36-44 балів – помірно агресивний; 35 балів і менше – миролюбний.

Якщо з 7 запитань і більше досліджуваний набрав максимальних 3 бали, а менше ніж у 7 питань – по 1 балу, то прояви його агресивності характеризуються швидше руйнівним, ніж конструктивним характером. Він сам провокує конфлікти. Якщо ж з 7 запитань і більше досліджуваний набирає по 1 балу, а менш ніж з 7 питань – по три бали, йому не властиві спалахи агресії або ж він їх занадто ретельно пригнічує.

Методика "Особистісна агресивність і конфліктність"

(Є.П. Ільїн, П.А.Ковалев)

Методика призначена для виявлення схильності суб'єкта до конфліктності й агресивності як особистісних характеристик.

Інструкція. Вам пропонується ціла низка суджень. При згоді з твердженням в реєстраційному бланку у відповідній клітинці слід поставити знак "+" ("так"), у разі незгоди – знак "-" ("ні").

Текст опитувальника

1. Мене легко розізлити, але я швидко заспокоююсь.
2. У суперечках я завжди намагаюся захопити ініціативу.
3. Мені частіше за все не віддають належне за мої справи.
4. Якщо мене не попросять по-хорошому, я не поступлюся.
5. Я намагаюся робити все, щоб уникнути напруженості у відносинах.
6. Якщо у ставленні до мене поступають несправедливо, то я мовчки накликаю на кривдника всякі нещастя.
7. Я часто злюся, коли мені заперечують.
8. Я думаю, що поза очі про мене говорять погано.
9. Я набагато більш дратівливий (-лива), ніж здається.
10. Думка, що напад – кращий захист, правильна.
11. Обставини майже завжди є сприятливішими для інших, ніж для мене.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, я намагаюся його не виконувати.
13. Я намагаюся знайти таке рішення спірного питання, яке б задовольнило усіх.
14. Я вважаю, що добро ефективніше помсти.
15. Кожна людина має право на свою думку.
16. Я вірю в чесність намірів більшості людей.
17. Мене охоплює лють, коли з мене насміхаються.
18. У суперечці я часто перебиваю співрозмовника, нав'язуючи йому мою точку зору.
19. Я часто ображаюся на зауваження інших, навіть якщо і розумію, що вони справедливі.
20. Якщо хтось корчить з себе важливу персону, я завжди роблю йому наперекір.
21. Я пропоную, як правило, середню позицію.

22. Я вважаю, що гасло з мультфільму: "Зуб за зуб, хвіст за хвіст" справедливий.

23. Якщо я все обдумав (а), то я не потребую порад інших.

24. З людьми, які зі мною привітніші, ніж я сподівався, я тримаюся насторожено

25. Якщо хтось прагне мене рознервувати, я не звертаю на це уваги.

26. Я вважаю нетактовним не давати висловитися в суперечці іншій стороні.

27. Мене ображає відсутність уваги з боку оточуючих.

28. Я не люблю піддаватися в грі навіть з дітьми.

29. У суперечці я намагаюся знайти те, що влаштує обидві сторони.

30. Я поважаю людей, які не пам'ятають зла

31. Судження "Одна голова добре, а дві ще краще" справедливе.

32. Судження "Не обдуриш – не проживеш" теж справедливе.

33. У мене ніколи не буває спалахів гніву.

34. Я можу уважно і до кінця вислухати аргументи свого опонента.

35. Я завжди ображаюся, якщо серед нагороджених за справу, в якій я брав участь (а), немає мене.

36. Якщо в черзі хтось намагається довести, що він стоїть попереду мене, я йому не поступаюся.

37. Я намагаюся уникати загострення відносин.

38. Я часто уявляю ті покарання, які могли б звалитися на голови моїх кривдників.

39. Я не вважаю, що я дурніший за інших, тому їх думка мені не указ.

40. Я засуджую недовірливих людей.

41. Я завжди спокійно реагую на критику, навіть якщо вона здається мені несправедливою.

42. Я завжди переконано відстоюю свою правоту.

43. Я не ображаюся на дружні жарти, навіть якщо вони злі.

44. Іноді я надаю можливість іншим взяти на себе відповідальність за рішення важливого для всіх питання.

45. Я намагаюся переконати іншого прийти до компромісу.

46. Я вірю, що за зло можна відплатити добром, і дію відповідно до цього.

47. Я часто звертаюся до колег, щоб дізнатися їхню думку.
48. Якщо мене хвалять, значить, цим людям від мене щось потрібно.
49. У конфліктній ситуації я добре володію собою.
50. Мої близькі часто ображаються на мене за те, що в розмові з ними я їм "рота не даю відкрити".
51. Мене не цікавить, якщо при похвалі за виконану загальну роботу не згадують моє ім'я.
52. Ведучи переговори з людиною, що займає вищу від мене посаду, я намагаюся їй не заперечувати.
53. У рішенні будь-якої проблеми я віддаю перевагу "золотій" серединці.
54. У мене негативне ставлення до мстивих людей.
55. Я не думаю, що керівник повинен зважати на думку підлеглих, адже відповідати за все йому.
56. Я часто боюся каверз з боку інших людей.
57. Мене не обурює, коли люди ненароком штовхають мене на вулиці або в транспорті.
58. Коли я розмовляю з кимось, мене так і прориває якомога швидше викласти свою думку.
59. Іноді я відчуваю, що життя чинить зі мною несправедливо.
60. Я завжди намагаюся вийти з вагона раніше за інших.
61. Навряд чи можна знайти таке рішення, яке б усіх задовольнило.
62. Жодна образа не повинна залишатися безкарною.
63. Я не люблю, коли інші лізуть до мене з порадами.
64. Я підозрюю, що багато хто підтримує зі мною знайомство з користі.
65. Я не вмію стримуватися, коли мені незаслужено дорікають.
66. Я більше люблю атакувати, ніж захищатися.
67. Мені жаль надмірно образливих людей.
68. Для мене не має великого значення, чия точка зору в суперечці виявиться правильною – моя чи чужа.
69. Компроміс не завжди є найкращим вирішенням спору.
70. Я не заспокоююся до тих пір, поки не помщуся кривднику.
71. Я вважаю, що краще порадитися з іншими, ніж приймати рішення одному.
72. Я сумніваюся в щирості слів більшості людей.

73. Зазвичай мене важко вивести з себе.

74. Якщо я бачу недоліки у інших, я не соромлюся їх критикувати.

75. Я не бачу нічого образливого в тому, що мені говорять про мої недоліки.

76. Будь я на базарі продавцем, я не став (а) би поступатися в ціні за свій товар.

77. Піти на компроміс – значить показати свою слабкість.

78. Чи справедлива думка про те, що якщо тебе вдарили по одній щоці, то треба підставити й іншу?

79. Я не відчуваю себе ущемленим, якщо думка іншого виявляється більш правильною.

80. Я ніколи не підозрюю людей в нечесності.

Обробка результатів

Таблиця 20

Бланк відповідей

№	Так	Ні	№	Так	Ні	№	Так	Ні	№	Так	Ні
1.			21.			41.			61.		
2.			22.			42.			62.		
3.			23.			43.			63.		
4.			24.			44.			64.		
5.			25.			45.			65.		
6.			26.			46.			66.		
7.			27.			47.			67.		
8.			28.			48.			68.		
9.			29.			49.			69.		
10.			30.			50.			70.		
11.			31.			51.			71.		
12.			32.			52.			72.		
13.			33.			53.			73.		
14.			34.			54.			74.		
15.			35.			55.			75.		
16.			36.			56.			76.		
17.			37.			57.			77.		
18.			38.			58.			78.		
19.			39.			59.			79.		
20.			40.			60.			80.		

Характеристики

- запальність
- наступальність
- образливість

- непоступливість
- компромісність
- мстивість
- нетерпимість до думки інших
- підозрілість;

За кожну відповідь так або ні, котра співпадає з ключем нараховується 1 бал. Таким чином діапазон можливих підсумкових балів знаходиться у межах від 0 до 10.

Відповіді "так" на питання 8, 24, 32, 48, 56, 64, 72 і відповіді "ні" на питання 16, 40, 80 – схильність до підозрілості.

Сума балів за шкалами "наступальність (напористості)", "непоступливість" дає сумарний показник позитивної агресивності суб'єкта. Сума балів, набрана за шкалами "нетерпимість до думки інших",

"Мстивість", – показник негативної агресивності суб'єкта. Сума балів за шкалами безкомпромісності, запальності, уразливості, підозрілості – узагальнений показник конфліктності

Методика розроблена Є.П. Ільїним і П.А. Ковалевим і спрямована на виявлення стриманості – нестриманості і типу агресивної поведінки

Інструкція. На кожне твердження в матриці потрібно дати відповіді "так" (ставиться знак "+") або "ні" (ставиться знак "-").

Текст опитувальника

1. Я не можу втриматися від грубих слів, якщо хтось не згоден зі мною.
2. Іноді я пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
4. Я рідко даю здачі, якщо мене вдарять.
5. Часом я в різкій формі, вимагаю поваги до моїх прав.
6. Від злості я часто мовчки посилаю прокляття моєму кривднику.
7. Я можу згадати випадки, коли я був (а) настільки злий, що хапав (а) ліпшу під руку річ і ламав (а) її.
8. Якщо я розлючуся, я можу вдарити людину.

9. Якщо хтось дратує мене, я готовий сказати все, що про нього думаю.
10. При виникненні конфлікту на роботі я найчастіше "розряджається" в розмовах з друзями і близькими.
11. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю по столу кулаком.
12. Якщо я повинен (на) для захисту своїх прав застосувати фізичну силу, то я так і роблю.
13. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
14. Я часто розповідаю вдома про недоліки по службі, які критикують мене.
15. З досади я можу штовхнути ногою все, що підвернеться.
16. У дитинстві мені подобалося битися.
17. Я часто просто погрожую людям, хоча і не збираюся приводити загрозу у виконання.
18. Я часто про себе обмірковую, що мені треба висловити начальнику, але так і не роблю цього.
19. Я вважаю непристойним стукати по столу, навіть якщо людина дуже сердита.
20. Якщо той, хто взяв мою річ, не віддає її, я можу застосувати силу.
21. У суперечці я часто починаю сердитися і кричати.
22. Я вважаю, що засуджувати людину "за очі" не дуже етично.
23. Не було випадку, щоб я зі злості що-небудь зламав.
24. Я ніколи не застосовую фізичну силу для вирішення спірних питань.
25. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до сильних виразів.
26. Я не пліткують про людей, навіть якщо вони мені дуже не подобаються.
27. Я можу так расвірєпєть, що буду трошити все підряд.
28. Я не здатний (на) вдарити людину.
29. Я не вмю "поставити людину на місце", навіть якщо він цього заслуговує.
30. Іноді я про себе обзиваю начальника, якщо залишаюся незадоволений його рішенням.
31. Мені не подобаються люди, які зганяють зло на своїх дітях, роздаючи їм потиличники.
32. Люди, які постійно переводять вас, варті того, щоб їх вдарили.
33. Розлютившись, я намагаюся не ображати інших.

34. Після неприємностей на роботі я часто скандалю будинку.
 35. Коли я дратуюся, то, йдучи, ляскаю дверима.
 36. Я ніколи не любив (а) битися.
 37. Я буваю грубуватий (а) з людьми, які мені не подобаються.
 38. Якщо в транспорті мені віддали ногу, я про себе лаюся всякими словами.
 39. Я завжди засуджую батьків, що б'ють своїх дітей тільки тому, що у них поганий настрій.
 40. Краще переконати людину, ніж фізично примушувати її.

Таблиця 21

Бланк відповідей

№ суд-ження	Так	Ні	№ суд-ження	Так	Ні	№ суд-ження	Так	Ні	№ суд-ження	Так	Ні
1.			11.			21.			31.		
2.			12.			22.			32.		
3.			13.			23.			33.		
4.			14.			24.			34.		
5.			15.			25.			35.		
6.			16.			26.			36.		
7.			17.			27.			37.		
8.			18.			28.			38.		
9.			19.			29.			39.		
10.			20.			30.			40.		

Для зручності підрахунку набраних балів доцільно мати 4 ключа, які за розмірами і формою точно повинні відповідати бланку відповідей (опитувальній матриці), а в місці зазначених вище відповідей – вирізані віконечка, де можна вписувати відповідний ("+" чи "-"). Підраховуються як плюси, так і мінуси.

Ключ

За кожен відповідь, котра відповідає нижче зазначеному ключу нараховується 1 бал.

Відповіді "так" на питання 1, 5, 9, 13, 17, 21, 37 і "ні" – на 25, 29, 33 свідчать про схильність опитуваного до *прямої вербальної агресії*.

Відповіді "так" на питання 2, 6, 10, 14, 18, 30, 34, 38 і "ні" – на 22, 26 – про схильність до *непрямої вербальної агресії*.

Відповіді "так" на питання 7, 11, 15, 27, 35 і "ні" – на 3, 19, 23, 31, 39 – про схильність до *непрямої фізичної агресії*.

Відповіді "так" по позиціях 8, 12, 16, 20, 32 і "ні" – на 4, 24, 28, 36, 40 – про схильність до *прямої фізичної агресії*.

Висновки

Чим більша сума набраних балів, тим вищою у даної людини є схильність до агресії.

Якщо сума балів за пряму і непрямую фізичну агресію, а також пряму вербальну агресію ≥ 20 , то можна стверджувати про нестриманість досліджуваного; якщо ж сума балів ≤ 10 , то навпаки, мова може йти про високі показники стриманості (витримки).

Самооцінка рівня агресивності і латентного екстремізму

В.В. Бойко (в модифікації Н.П. Фетіскіна в кн.: [59, с. 18-21].

Методика дозволяє визначити крім тонких форм проявів агресивності і потреб в ній і ступінь агресивного зараження, і здатність до гальмування агресивних реакцій, і способи переключення агресивності.

Інструкція. Представлені вам судження стосуються деяких форм поведінки, характерних для стану підвищеного збудження, напруженості або негативного ставлення до кого- або чого-небудь.

На чистому аркуші паперу, поруч з номером судження, проставте свої відповіді у формі "так" (+) або "ні" (-). Пам'ятайте, що немає хороших чи поганих відповідей. орієнтуйтеся на першу відповідь, яка виникає відразу після прочитання судження.

Текст опитувальника

1. Часом я несподівано "вибухаю" злістю чи гнівом.
2. Якщо я бачу, що моє роздратування або злість передається іншим, то зазвичай тут же беру себе в руки.
3. Щоб позбавитися від накопиченої злості, я придумав (ла) собі особливий ритуал: періодично б'ю подушку, боксую в стінку, бігаю навколо будинку і т. п.
4. На роботі зазвичай тримаю себе в руках, а вдома буваю нестриманим (ою).
5. Іноді я розумію, що викликаю у кого-небудь злість, роздратування, але мені важко змінити свою поведінку або я просто не хочу цього робити.

6. Якщо мені хамлять, я, як правило, стримую себе від різкості.
7. Іноді я чесно признаюсь собі: я погана людина.
8. Варто мені розлютитися і я обов'язково добиваюся свого від оточуючих.
9. Нерідко я опиняюся втягнутим (ою) в якусь протиборствующе угруповання.
10. Час від часу мене немов тягне посваритися з ким-небудь.
11. Я часто розплачуюся за свою різкість або грубість.
12. Часто яка-небудь дрібниця виводить мене з себе.
13. Розлютившись, я можу вдарити кого-небудь (дитину, партнера і т. п.).
14. Відчуваючи приплив злості, я можу розрядитися на неживих предметах (б'ю кулаком об стіл, що-небудь ламаю, б'ю посуд).
15. Я дозволяю собі розлютитися або розгніватися там, де мене ніхто не знає.
16. Я думаю, що мій характер – не подарунок.
17. Якщо хто-небудь погано висловиться на мою адресу, я висловлю йому все, що я про нього думаю.
18. Бувають хвилини, коли я ненавиджу або зневажаю себе.
19. Щоб змусити себе зробити що-небудь важке або складне, мені іноді треба себе сильно розлютити.
20. Бувало так, що я опинявся (лась) членом поганої компанії (угруповання).
21. Зазвичай, коли я посварюся з ким-небудь, мені стає легше.
22. Деякі люди ображені на мене за мою різкість або злобу.
23. Коли я дуже втомлююся, легко можу розлютитися і втратити над собою самоконтроль.
24. Моя злість зазвичай швидко проходить, якщо той, хто її викликав, вибачається або визнає свою неправоту.
25. Мені вдається гасити роздратування та інші напружені стани за допомогою активного відпочинку – спорту, туризму, культурних заходах.
26. Буває, я з'ясовую відносини з продавцем або клерком на підвищених тонах.
27. Я гострий (гостра) на язик, мені палець в рот не клади.
28. Я зазвичай легко "забуджуся", коли стикаюся з грубістю, агресивністю або злістю оточуючих.

29. Багато що з того поганого, що трапилося зі мною в житті, я напевно заслужив (а).
30. Злість найчастіше допомагає мені в житті.
31. Я часто лаюся в чергах.
32. Іноді мені дорікають в тому, що я злюся, а я не помічаю цього.
33. Переживання злості або гніву явно шкодить моєму здоров'ю.
34. Іноді я починаю злитися ні з того ні з сього.
35. Якщо я розлючуся, то найчастіше швидко відходжу.
36. Щоб заспокоїти свою нервову систему, я часто починаю займатися якоюсь справою.
37. У транспорті або магазині я буваю агресивніший (на), ніж на роботі.
38. Я людина різка і категорична.
39. Якщо хто-небудь буде зло жартувати на мою адресу, я, швидше за все, поставлю його на місце.
40. Я часто злюся на себе з різних приводів.
41. У спілкуванні з домашніми я часто спеціально надаю своєму обличчю суворого вигляду.
42. Зазвичай моя злість дає мені імпульс активності.
43. Буває, що я по кілька днів переживаю наслідки того, що не зміг (ла) стриматися від злості.
44. Бувають моменти, коли мені здається, що я всіх ненавиджу.
45. Коли я відчуваю приплив злості або агресії, то часто йду абикуди, щоб нікого не бачити і не чути.
46. Я часто заспокоюю себе тим, що зриваю зло на речах кривдника.
47. Іноді в транспортній штовханині або в черзі я буваю настільки агресивний (на), що потім мені ніяково за свою поведінку.
48. Я часто буваю незговірливим (ой), впертим (ой).
49. Я легко знаходжу спільну мову з людьми, які провокують грубість або злість.
50. Якщо Бог коли-небудь покарає мене за мої гріхи, то це буде заслужено.
51. Щоб вплинути на оточуючих, я часто лише демонструю злість або гнів, не переживаючи цих станів по-справжньому.
52. Я б прийняв (а) участь в стихійному мітингу протесту, щоб відстоювати разом з усіма свої насущні інтереси.

53. Після спалаху роздратування, злості я деякий час зазвичай почуваю себе добре.
54. Моя дратівливість негативно позначалася на стосунках з близькими і друзями.

Обробка даних

Опитувальник дозволяє вивести "індекс агресії" з урахуванням 11 параметрів, кожен з яких оцінюється окремо в інтервалі від нуля до п'яти балів. За кожну відповідь, що узгоджується з "ключем", нараховується один бал; підраховується сума балів за першими 11 шкалами. Чим вона більше, тим більша схильність до прояву агресії.

1. *Спонтанність агресії*: +1, +12, +23, +34, +45.
2. *Нездатність гальмувати агресію*: -2, +13, -24, -35, -46.
3. *Невміння переключати агресію на діяльність або неживі об'єкти*: -3, -14, -25, -36, -47.
4. *Анонімна агресія*: +4, +15, +26, +37, +48.
5. *Провокація агресії в оточуючих*: +5, +16, +27, +38, +49.
6. *Схильність до відображеної агресії*: -6, +17, +28, +39, -50.
7. *Аутоагресія*: +7, +18, +29, +40, +51.
8. *Ритуалізація агресії*: +8, +19, +30, +41, +52.
9. *Схильність заражатися агресією натовпу*: +9, +20, +31, +42, +53.
10. *Задоволення від агресії*: +10, +21, +32, +43, +54.
11. *Розплата за агресію*: +11, +22, +33, +44, +55.
12. *Схильність до екстремізму*: +9, +10, +13, +14, +20, +42, +45, +53.

Інтерпретація даних

Відсутність або дуже низький рівень агресії (від 0 до 8 балів) зазвичай свідчать про нещирість респондента, про його прагнення відповідати соціальній нормі. Це зустрічається у людей зі зниженою самокритичністю і завищеними домаганнями.

Невисокий рівень агресії і латентного екстремізму (9-20 балів) відзначається у більшості опитуваних. Він зазвичай зумовлений спонтанною агресією і пов'язаний з невмінням переключати агресію на діяльність і неживі об'єкти (можливо, в цьому і немає необхідності).

Середній рівень агресії і латентного екстремізму (21-30 балів) зазвичай виражається в спонтанності, анонімності і слабкій здатності до гальмування агресивних реакцій.

Підвищений рівень агресії і латентного екстремізму (31-40 балів) – до атрибутів, характерних для середнього рівня агресії, зазвичай додаються показники розплати і провокації.

Дуже високий рівень агресії і латентного екстремізму (41 бал і більше) пов'язаний з отриманням задоволення від агресії, перейманні агресії з натовпу, провокацією агресії з боку оточуючих.

Опитувальник "Міні-мульти"

(скорочений та адаптований Ф.Б. Березіним та М.П. Мірошніковим)

Агресивність людей характеризують високі оцінки за двома шкалами цього опитувальника (психопатія і паранойяльність). Опитування рекомендується проводити індивідуально або в групі при наявності у кожного досліджуваного тексту опитувальника і бланка для відповідей, в присутності експериментатора, якому досліджувані можуть задавати питання.

Текст опитувальника

1. Вранці ви зазвичай відчуваєте, що виспалися і відпочили.
2. У вашому повсякденному житті маса цікавого.
3. Часом вам приходять в голову такі нехороші думки, що про них краще не розповідати.
4. Іноді вам дуже хотілося назавжди піти з дому.
5. Часом у вас бувають напади нестримного сміху або плачу.
6. У вас таке враження, що вас ніхто не розуміє.
7. Вам важче зосередитися, ніж більшості людей.
8. З вами відбувалися (або відбуваються) дивні речі.
9. Ви досягли б в житті набагато більшого, якби люди не були налаштовані проти вас.
10. Був час, коли в дитинстві ви скоювали крадіжки.
11. Більшість людей задоволені своїм життям більше, ніж ви.
12. У вас може погіршитися самопочуття і здоров'я, якщо люди критикують вас, вимагають від вас занадто багато.

13. Зазвичай ви задоволені своєю долею.
14. Деякі так люблять командувати, що вам хочеться все зробити наперекір, хоча ви знаєте, що вони мають рацію.
15. Ви вважаєте, що проти вас щось замишляють.
16. Більшість людей здатні домагатися вигоди не зовсім чесним шляхом.
17. Ви вважаєте, що вас часто незаслужено карали.
18. З пам'яттю у вас все благополучно.
19. Ваші батьки часто не схвалювали ваших знайомих.
20. Ваші батьки та інші члени сім'ї часто чіпляються до вас.
21. У вас часто дзвенить або шумить у вухах.
22. У вашому житті були випадки (хоча б один), коли ви відчували, що на вас діють гіпнозом.
23. Навіть перебуваючи в товаристві, ви зазвичай відчуваєте себе самотньо.
24. Ви вважаєте, що майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей.
25. Ви відчуваєте гостріше, ніж більшість інших людей.
26. Ви зловживали спиртними напоями.

Обробка результатів

До методики додається бланк, де на одній стороні фіксуються відповіді досліджуваного. Якщо він згоден з твердженням, то в клітинці з номером питання він ставить знак "+" ("так", "вірно"), якщо не згоден – знак "-" ("ні", "невірно").

Ключ

По одному балу нараховується за відповіді "так" у судженнях №: 3-12, 15, 17, 19-23, відповіді "ні" №: 1, 2, 13, 14, 18, 24. Чим більше балів набрав опитуваний, тим вищий показник його *агресивності, злопам'ятності, нехтування соціальними нормами і цінностями*. Хто не згоден з ним, хто думає інакше, той ворог. Свої погляди він активно насаджує, тому має часті конфлікти з оточуючими. Він уразливий (ранимий) і легко збудливий.

Опитувальник діагностики насилля і булінгу в школі (Kim Su Jeong в модифікації В.Р. Петросянц (2011))

Цькування, булінг (англ. *bully* – залякувати, цькувати, задирати) – прояв агресії з подальшим залякуванням особистості і появою можливості її повного підпорядкування собі і своїм інтересам. Така поведінка дає можливість людині самоствердитися за рахунок когось, заслужити собі загальний авторитет. Насправді задирака приховує свою неспроможність і слабкість.

Інструкція. Запрошуємо вас взяти участь в науковому дослідженні. Всі результати опитування залишаться конфіденційними.

Прізвище ім'я

Стать

Вік

Школа, клас

Сім'я: повна / неповна

Частина 1. Насилля в школі

Текст опитувальника

1. Чи існує проблема насильства в школі?

- а) Так.
- б) Ні.

2. На ваш погляд, хто є тими особами, котрі чинять насильство в школі:

- а) старші учні;
- б) ровесники;
- в) молодші школярі;
- г) вчителі;
- д) адміністрація школи.

3. Як би ви могли охарактеризувати ваш стан безпеки в школі?

- а) Повна безпека.
- б) Залежить від обставин.
- в) Безпека відсутня.

4. В яких ситуаціях відбувається насильство в школі?

- а) Під час перерви.
- б) Перед уроками або після уроків.
- в) На шляху до школи або зі школи.

5. Які форми насильства, на вашу думку, існують в шкільному середовищі?

- а) Грубість.
- б) Глузування.
- в) Утиски.
- г) Підніжки.
- д) Зштовхування зі сходів.
- е) Побой.
- ж) Плітки й інтриги.
- з) погрози (залякування).
- і) Вимагання грошей та інших предметів.
- к) Цілеспрямоване руйнування чужої власності.
- л) Ізолювання.
- м) Поведінка і жести сексуального характеру.
- н) Приниження.

6. Чи з'являється у вас бажання відповісти тим же?

- а) Так.
- б) Ні.

7. Які емоції і почуття у вас викликає насильство?

- а) Страх.
- б) Ненависть.
- в) Злість.
- г) Жах.
- д) Провину.
- е) Сором.
- ж) Пригніченість.
- з) Байдужість.

8. Чи відчували ви насильство з боку друзів, однокласників, вчителів?

а) Так.

б) Ні.

9. Як часто ви відчували фізичне насильство?

а) Ніколи.

б) Один або два рази.

в) Раз на місяць.

г) Раз на тиждень.

д) Майже кожен день.

10. Як часто ви відчували психологічне насильство?

а) Ніколи.

б) Один або два рази.

в) Раз на місяць.

г) Раз на тиждень.

д) Майже кожен день.

11. Чи сприймаєте ви себе жертвою фізичного насильства?

а) Ні.

б) Рідко.

в) Часто.

г) Дуже часто.

12. Чи сприймаєте ви себе жертвою психологічного насильства?

а) Ні.

б) Рідко.

в) Часто.

г) Дуже часто.

Частина 2. Ситуація булінгу в школі

1. Як часто ти піддавався (лась) цькуванню в цій чверті (півріччі)?

а) Ніколи.

б) Кілька разів.

в) Два або три рази на місяць.

г) Один раз на тиждень.

д) Декілька разів на тиждень.

2. Як часто інші учні використовували в цьому семестрі щодо тебе такі способи цькування?

Таблиця 22

Способи	Ніколи	Де кілька разів	Два-три рази на місяць	Один раз на тиждень	Кілька разів на тиждень
Насміхалися над тобою і робили тебе "іграшкою"					
Ігнорували, і позбавляли участі у спільній діяльності					
Застосовували фізичну силу (вдаряли, копали, штовхали і т. п.)					
Поширювали неправдиві чутки про тебе					
Відбирали гроші або речі					
Насміхалися над твоїм зовнішнім виглядом, особливостями твоєї фігури					

3. Чому інші учні здійснюють травлю щодо тебе (познач усі можливі пункти)?

- Я вважаю себе "вищим" від них.
- Я ігнорую їх.
- Я подобаюся вчителю більше, ніж вони.
- Я багатий (а) / бідний (а).
- Моя зовнішність занадто приваблива / специфічна.
- Я часто сварюся з іншими учнями.
- Я не знаю, чому.

4. Як ти поводишся, коли тебе цькують (познач усі можливі пункти)?

- Пропускаю заняття в школі.
- Ні з ким не розмовляю.
- Стаю безпорадним.
- Уникаю місця, де це відбувається.
- Намагаюся пояснити, що так чинити не можна.
- Роблю вигляд, що нічого не сталося.

5. Які методи ти використовуєш, щоб вирішити проблему цькування?

- а) Розповідаю про неї батькам.
- б) Кажу про це з вчителями.
- в) Відвідую шкільного психолога.
- г) Якийсь час не ходжу в школу.
- д) Терплю і не роблю ніяких заходів.
- е) Протидію цькуванню.
- ж) Міняю школу.

6. Ти був (а) свідком цькування в класі?

- а) Так.
- б) Ні.

7. Що ти робив (ла), коли цькували твого однокласника?

- а) Нічого не робив, позаяк це не моя справа.
- б) Нічого не робив, але виникало бажання допомогти йому.
- в) Намагався допомогти йому.

8. Ти коли-небудь брав участь (а) в цькуванні іншого учня?

- а) Ні.
- б) Кілька разів.
- в) Два-три рази на місяць.
- г) Один раз на тиждень.
- д) Декілька разів на тиждень.

9. Чи використовував (а) ти при цькуванні інших учнів наступні способи?

Таблиця 23

Способи	Ніколи	Декілька разів	Два-три рази на місяць	Один раз на тиждень	Кілька разів на тиждень
Висміював і ображав					
Ігнорував і позбавляв права участі у спільній діяльності					
Застосовував фізичну силу (бив, копав, штовхав і т. п.)					
Поширював неправдиві чутки про них					
Відбирав гроші або речі					
Насміхався над їх зовнішнім виглядом, особливостями їхньої фігури					

10. Ти здійснював (ла) цькування один чи разом з групою учнів?

а) Зазвичай я роблю це один.

б) Я роблю це з ким-небудь.

11. З яких причин ти цькуєш іншого?

а) Він (а) поводить себе зарозуміло, ставить себе вище від інших.

б) Ігнорує інших учнів.

в) Подобається вчителю більше, ніж інші.

г) Завжди робить те, що говорить вчитель.

д) Розповідає вчителю про інших учнів.

е) Він багатий (а) / бідний (а).

ж) Часто свариться з іншими.

з) Не звертає на мене уваги.

Діагностика ворожості за шкалою Кука-Медлей

Методика дозволяє оцінити *цинізм, ворожість і агресивність* особистості.

Інструкція. Уважно прочитайте судження опитувальника. Варіанти відповідей за всіма судженням дані на спеціальному бланку. Якщо ви вважаєте, що судження вірне і відповідає вашому уявленню про себе та інших людей, то в бланку відповідей навпроти номера судження вкажіть ступінь вашої згоди з ним, використовуючи запропоновану шкалу:

- зазвичай;
- часто;
- іноді;
- випадково;
- рідко;
- ніколи.

Текст опитувальника

1. Я часто зустрічаю людей, які називають себе експертами, хоча вони такими не є.

2. Мені часто доводилося виконувати вказівки людей, які знали менше, ніж я.

3. Багатьох людей можна звинуватити в аморальній поведінці.
4. Багато людей перебільшують тяжкість своїх невдач, щоб отримати співчуття і допомогу.
5. Часом мені доводилося грубити людям, які вели себе нечемно щодо мене і нервували мене.
6. Більшість заводять друзів, тому що друзі можуть бути корисні.
7. Часто необхідно докласти багато зусиль, щоб переконати інших у своїй правоті.
8. Люди часто розчаровували мене.
9. Зазвичай люди вимагають більшої поваги своїх прав, ніж прагнуть поважати права інших.
10. Більшість людей не порушують закон, тому що бояться бути спійманими.
11. Найчастіше люди вдаються до нечесних способів, щоб не втратити можливої вигоди.
12. Я вважаю, що багато людей використовують брехню для того, щоб рухатися далі.
13. Існують люди, які настільки мені неприємні, що я мимоволі радію, коли вони зазнають невдачі.
14. Я часто можу відійти від своїх принципів, щоб перевершити свого суперника.
15. Якщо люди поступають зі мною погано, я обов'язково відповідаю їм тим же, хоча б за принципу.
16. Як правило, я відчайдушно відстоюю свою точку зору.
17. Деякі члени моєї сім'ї мають звички, які мене дратують.
18. Я не завжди легко погоджуюся з іншими.
19. Те, що з тобою відбувається нікого ніколи не турбує.
20. Більш безпечно нікому не вірити.
21. Я можу вести себе дружелюбно з людьми, які, на мою думку, чинять невірнo.
22. Багато людей уникають ситуацій, в яких вони повинні допомагати іншим.
23. Я не засуджую людей за те, що вони прагнуть привласнити собі все, що тільки можна.
24. Я не звинувачую людину за те, що вона в своїх цілях використовує інших людей, що дозволяють їй це робити.
25. Мене дратує, коли інші відривають мене від справи.

26. Мені б точно сподобалося, якби злочинця покарали його ж злочином.

27. Я не прагну приховати погану думку про інших людей.

Таблиця 24

Бланк відповідей

№ запитань	Варіанти відповідей					
	зазвичай	часто	іноді	випадково	рідко	ніколи
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						
7.						
8.						
9.						
10.						
11.						
12.						
13.						
14.						
15.						
16.						
17.						
18.						
19.						
20.						
21.						
22.						
23.						
24.						
25.						
26.						
27.						

Обробка і інтерпретація результатів

Ключ

Шкала цинізму: 2-4, 6, 7, 9-12, 19, 20, 22.

Шкала агресивності: 5, 14-16, 21, 23, 24, 26, 27.

Шкала ворожості: 8, 13, 17, 18, 25.

Варіанти відповіді

6 балів – зазвичай

5 балів – часто

- 4 бали – іноді
- 3 бали – випадково
- 2 бали – рідко
- 1 бал – ніколи

Шкала цинізму: 65 балів і більше – високий показник; 40-65 балів – середній показник з тенденцією до високого; 25-40 балів – середній показник з тенденцією до низького; 25 балів і менше – низький показник.

Шкала агресивності: 45 балів і більше – високий показник; 30-45 балів – середній показник з тенденцією до високого; 15-30 балів – середній показник з тенденцією до низького; 15 балів і менше – низький показник.

Шкала ворожості: 25 балів і більше – високий показник; 18-25 балів – середній показник з тенденцією до високого; 10-18 балів – середній показник з тенденцією до низького; 10 балів і менше – низький показник

Проективний (малюнковий) тест намалюй "Неіснуючу тварину"

Цей тест, слід використовувати у поєднанні з іншими тестами на агресивність.

Інструкція.

Приготуйте аркуш білого паперу і олівець середньої м'якості (фломастером і ручкою користуватися не можна). Придумайте і намалюйте неіснуючу тварину і назвіть її неіснуючим назвою.

Показники агресивності: враховується кількість кутів в малюнку, особливо гострих; наявність рогів, дзьобів, кігтів; рота з зубами (вказує на схильність до вербальної агресії: задирається, огризається, грубить).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агрессия и психическое здоровье / Под ред. Т.Б. Дмитриевой, Б.В. Шостакович. – М., 2002. – 464 с.
2. Агрессия у детей и подростков: Учебное пособие / Под ред. Н.М. Платоновой. СПб.: Речь, 2006. – 336с.
3. Алексеева М.І. Взаємодія батьків і дітей як фактор соціалізації підростаючої особистості / М.І. Алексеева // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність: Тези міжнародних наукових Костюківських читань 9.06.-11.06.92: В 3 т. – ТІ. – К.: Ін-т психології АПН України, 1993. – С 11-18.
4. Алфимова М.В. Психогенетика агрессивности / М.В. Алфимова В.И. Трубников // Вопросы психологии. – 2000. – № 6. – С. 112-121.
5. Афиногенова С.В. Биологический и психологический пол в связи с профессиональными и спортивными интересами в подростковом и юношеском возрасте / С.В. Афиногенова / Автореф. дис. ... канд. наук. – СПб., 2007.
6. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс– М.: Апрель Пресс; ЭКСМО-Пресс, 1999. – 512 с.
7. Бандурка А.М. Юридическая психология: Учебник / А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянская – Х.: НУВС, 2001. – 640 с.
8. Белей М.Д. Методи психодіагностики: інструментарій та процедурні особливості / М.Д. Белей, І.М. Гоян – Івано-Франківськ, 2010. – 256 с.
9. Белозерова Л.И. Основы теории и методики воспитательной работы школы с трудными детьми / Л.И. Белозерова. – Киров, 1994.
10. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия, контроль / Л. Берковиц. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2007. – 510 с.
11. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон – СПб.: Питер, 2001. – 352 с

12. Благута Р.І. Профілактика делінквентності неповнолітніх: психолого-правові аспекти / Р.І. Благута: Монографія. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 176 с.
13. Благута Р.І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх / Р.І. Благута // Дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія – Київ, 2006. – 228 с.
14. Бовть О.Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів / О.Б. Бовть // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. – К., 2001. – 15 с.
15. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій / О.І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2006. – 88с.
16. Болтівець С.І. Проблеми визначення детермінант девіацій у поведінці дітей / С.І. Болтівець // Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К., 2002. – С. 53-59.
17. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми: Пер. с нем. / К. Бютнер – М.: Педагогика, 1991. – 144 с.
18. Гаркавець С.О. Психологічні особливості системи цінностей правопорушника / С.О. Гаркавець // Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Харків, 2001. – 15 с.
19. Горьковая И.А. Медико-психологическое исследование формирования характера делинквентных подростков / И.А.Горьковая – Санкт-Петербург, 1992. – 87с.
20. Діагностичний інструментарій психолога / Упоряд. Т. Гончаренко. – К.: Шкільний світ, 2008. – 128 с.
21. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб пособие для студ. высш. учеб. Заведений / Е.В. Змановская – М.: Академия, 2003. – 288 с.
22. Є проблема, є її вирішення / Під ред. Бажеріної С.І. – Київ, 2004. – 96с.

23. Еникеев М.И. Общая и юридическая психология / М.И. Еникеев – М.: Юридическая литература, 1996. – Ч. 4. – 469с.
24. Исаев Д.Д. Типологические модели поведения подростков с различными формами аддиктивного поведения / Д.Д. Исаев, И.И. Журавлёв, В.В. Дементьев, С.Д. Озерцовский – СПб, 1997.
25. Ковалев П.А. Возрастно-ролевые особенности отражения в сознании структуры собственной агрессивности и агрессивного поведения / П.А. Ковалев // Автореф. дис. ... канд. наук. – СПб., 1996.
26. Козырева Е.В. Соотношение стилей воспитания и ауто-гетероагрессивности подростков / Е.В. Козырева // Ананьевские чтения-2004: Тезисы научно-практической конференции. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. – С. 397-398.
27. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться / И.С. Кон // Семья и школа. – 2006. – № 11. – С. 15-18.
28. Куликова Л.М. Гуманистическая педагогика: система приоритетов / Л.М. Куликова // Гуманистическая педагогика: социально-психологическая адаптация детей в условиях образовательного заведения. – Хабаровск, 1999. – Ч.1.
29. Лановенко І.П. Боротьба з груповими правопорушеннями / І.П. Лановенко – Київ, 1981.
30. Левитов Н.Д. Психическое состояние агрессии / Н.Д. Левитов // Вопросы психологии. – 1972. – № 6.
31. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / Личко А.Е. – Л.: Медицина, 1983. – 256 с.
32. Личко А.Е. Делинквентное поведение, алкоголизм и токсикомании у подростков / А.Е. Личко, Ю.В. Попов – Москва, 1988.
33. Лоренц К. Агрессия / К. Лоренц – М.: Издательская группа "Прогресс", "Универс", 1994. – 272 с.
34. Міллер А.І. Протиправне поведінка неповнолітніх: Генеза і рання профілактика / А.І. Міллер – Київ: Наукова думка, 1985. – 159с.
35. Мойсеева О.Є. Психологія агресії в дитячому та підлітковому віці / О.Є.Мойсеева – К.: Видавництво ТОВ "3 Медіа", 2010. – 212 с.
36. Мушинська О.В. Гендерні особливості смислової сфери

особистості неповнолітніх правопорушників / О.В. Мушинська // Автореферат на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2005. – 15с.

37. Орбан-Лембрик Л.Е. Залежність поведінки особистості від впливу проблемного соціуму / Орбан-Лембрик Л.Е. // Психологія і суспільство – 2004. – №1. – С.71-82.

38. Павлик О.М. Особливості мотиваційної сфери неповнолітніх правопорушників / О.М. Павлик // Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Харків, 2005. – 206 с.

39. Павлик О.М. Прагнення до „гострих” відчуттів як один із мотивів протиправної поведінки неповнолітніх / О.М. Павлик // Право і безпека. – 2004. – № 4 – С. 24-28.

40. Паренс Генри Агрессия наших детей / Генри Паренс – Москва: Форум, 1997. – 160 с.

41. Пилипенко І.О. Ціннісно-мотиваційна сфера девіантних підлітків / І.О. Пилипенко, А.О. Кацера // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К., 2002. – Т. IV, х.4. – С. 211-215.

42. Приходько Ю.О. Психологічний словник-довідник: Навчальний посібник / Ю.О. Приходько, В.І. Юрченко – К.: Каравела, 2012. – 328 с.

43. Психологічна діагностика і корекція особистості важковиховуваних дітей і підлітків: Навч. посібник / О.Г. Антонова-Турченко, Е.І. Драніщева, Л.С. Дробот. – К.: ІЗМН, 1997. – 312 с.

44. Психологічні ігри та вправи / Упорядники: І.А. Слободянюк, О.О. Холодова, О.І. Олексенко – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1998. – 32 с.

45. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001.

46. Психологические тесты / Под. ред. А.А. Карелина: В 2-х т. – М.: ВЛАДОС, 2003.

47. Психология подростка / Под ред. А.А. Реана. – СПб.: ООО Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 480 с.
48. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. Пер. с англ. / Ф. Райс // Под общ. ред. А.А.Реана; [8-е междунар. издание]. – СПб.: Питер, 2000. – 624 с.
49. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности / Реан А.А. – СПб., 1996.
50. Реан А.А. Детская агрессия / А.А. Реан // Педагогика и психология. – 2002. – № 4. – С. 37-42.
51. Розвиток рефлексії у підлітків: Методичні рекомендації / Упорядник: Савицька О.В. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Под. держ. пед. універ.: Інформ.-видавнич. відділ, 1999. – 26 с.
52. Румянцева Т.Г. Агрессия и контроль / Т.Г. Румянцева // Вопросы психологии. – 1992. – № 5/6 – С.35-40.
53. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. – М. - Воронеж, 1996.
54. Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности / О.Д. Ситковская – М.: Издательство НОРМА. – 1998. – 285 с.
55. Сухая М.А. Связь самосознания с агрессивностью / М.А. Сухая, О.А. Уточкина // Ананьевские чтения 2007: Материалы научно-практической конференции. – СПб., Изд-во СПбГУ. – 2007. – С. 122-124.
56. Фельдштейн Д.И. Психолого-педагогические проблемы соотношения биологического и социального / Д.И. Фельдштейн // Советская педагогика. – 1984, – № 5. – С. 52-56.
57. Фетискин Н.П. Психология девиантного поведения: диагностика и методы профилактики / Н.П. Фетискин – М.; Кострома. – 2003. – С. 116-118.
58. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 490 с.

59. Фетискин Н.П. Психология молодежного экстремизма в российской ментальности / Н.П. Фетискин, И.Н. Кондрат, Т.И. Смирнова, С.В. Шепелева – СПб.; Кострома, 2007. – С. 18-21.

60. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм – М.: Республика, 1994. – 447 с.

61. Фурманов И.А. Особенности поведения родителей, допускающих сексуальное, физическое и эмоциональное насилие / И.А. Фурманов // Социально-психологическая реабилитация населения, пострадавшего от экологических и техногенных катастроф: Материалы IX Между-народной конференции. – Мн.: НИО, 2003. – С. 123-124.

62. Холод Н.И. Влияние средств массовой информации на агрессивное поведение детей / Н.И. Холод // Ярославский педагогический вестник. – 2005. – № 4.

63. Хузеева Г.Р. Психологические особенности агрессивных дошкольников / Г.Р. Хузеева, Е.О. Смирнова // Вопросы психологии. – 1996. – № 3. – С. 5-14.

64. Ярмоленко Г.П. Проявление агрессивности и враждебности в межличностном взаимодействии (На примере студенческой молодежи) / Г.П. Ярмоленко // Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – СПб., 2004.